Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың иннитилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 50 (14774) 1992 чылдың март 13, пятница

Чагыдар өртээ 10 көп. Садар өртээ 50 көп.

Соңгулдаларга уткуштур

КЫМНЫ ШИЛИП АЛЫР БИС

Президент соңгулдалары-биле холбашкан «Шын» солунга кээп турар чагааларны номчуп, таныжып орарга, Тыва Республиканың баштайгы Президентизинге кандидаттар Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Шериг-оол Дизижикович Ооржактың, республиканың садыг-харылзаштырылга күрүне компаниязының чиңгине директору Баир Түлүшевич Санчиниң кандидатураларының кайызын-даа деткип турарын оларның авторлары илередип бижип турар. Президентиге кандидаттарның кайызы-даа ажыл-агый-биле холбашкан ажыл кылып чораанын соңгукчулар база эки билип турар.

Соңгулда мурнунуң кампаниязының үезинде Президентиге кандидаттар Тываның барык бүгү районнарынга чедип, ажыл-ишчилер-биле ужуражылгаларны эрттиргенин солунга доктаамал чырыдып келдивис. Өртектерниң эмин эрттир улгадып турарынын, рынок харылзааларынче дужа-келбиже шурап киргениниң ажыы үүл, өртектерни хостуг болдурганының соонда чоннуң кол кезээниң күсели-биле ийи-чангыс кижилер эмин эрттир байып туруп бербес бе, черни хуу өнчү кылдыр берген ажыы үүл, экономика талазы-биле буураашкындан канчап уштунуп үүнүп алырыл, чоннун аъш-чем, идик-хеп-биле хандырылгазын канчап экижидерил дээн чижектиг хөй айтырыгларны Президентиге кандидаттарның соңгулда мурнунда ужуражыышкыннарының үезинде чон хөйну салып турган. Чонну дүвүредип турар бо айтырыгларга Президентиге кандидаттар ол ужуражыышкыннар үезинде бергилээн.

Март 15 — бистиң республикавыска бир онзагай хүн болуп төөгүге бижиттинер. Бо хүн Тывага Президентини бир дугаар соңгуур бис. Тыва Республиканың Президентизиниң соңгулдаларының талазы-биле кампания үезинде чежемейниң-даа каас сөстер эдип турган болзувусса, кижи хүнүн бодап чурттавас-ла болгай. Мынчангаш соңгулдалар бүдүүзүнде кижи бүрүзү боданыр ужурлуг бис. Тыва Республиканың Президентизи кым болу бээр ирги? Бөгүн бистиң шуптувусту дүвүредип турар айтырыг бо. Республиканың даартагы хүнү, бистиң салым-чолувус Президентиге соңгуп алган киживистен кол хамааржыр деп үвени база-ла медереп билип турар бис.

Соңгулдалар түннели кандыг болурун, борта кым тиилээрин амдыызында чугаалап шыдавас бис. Бүгү чүве кончуг дүрген өскерлип турар апарган шаг ышкажыл бо. Эрге-хоойлулуг күрүне деп чугаалажыр болгай бис. Ынчангаш хамааты кижи бүрүзү күрүнениң соңгулдалыг кандыг-даа албан-дужаалынга бүрүткедир болгаш соңгуттурар эргелиг.

...Тыва Республика баштайгы Президентилиг болур-дур. Ынчангаш Тывавыстың келир үезин медереп билгеш, Президентини шилип алыры кайы хире харыысалгалыг болур ужурлугул деп үвени соңгукчулар угаап бодаар ужурлуг бис. Ол Тыванын салым-чолу... Оон аңгыда бистиң боттарывыстың салым-чолувус-тур. Ол төөгү-дүр. Президентиге кандидаттарның кайызы-даа бо бедик албан-дужаалга төлептиг кижилер.

Ынчангаш Президентиге кымны шилип алырывыс соңгукчулардан хамааржыр. Тыванын баштайгы Президентизинин соңгулдаларынга идепкейлиг киржиили!

Рынок экономиказынче шилчиринің харыысалгалыг үе-чадазы

ИНФРАСТРУКТУРА АЙТЫРЫГЛАРЫ

Экономиктиг реформаның болгаш рынокче шилчилгениң үезинде рынокту инфраструктуразы деп адаарывыс рынокту тускай албан черлерин турузары эргежок чугула апаар. Инфраструктура дээрге-ле адаккы структура (турузуг) дээни ол. Оон алыс ажыктыг талазы — рынокка ачы-дуза чедирип, оон ханзырылгаын чорудары. Рынок харылзааларын үезинде янзы-бүрү бүдүрүлгелерге, албан черлеринче ачы-дуза чедирериниң системазын турузуп албайн чыткаш, рынокче шилчиири дээрге-ле, бажыңын таваан салып албайн, оон бодун тудуп эгелээнин-биле дөмей-ле. Таваа быжыг эвес бажың удатпас буступ дүжүп каар болгай.

Рыноктуң инфраструктуразынга коммерция банкылары, страхование компаниялары, биржалар, аудитор (дугуржулга өзугаар бүдүрүлгелериң сан-хөө байлаын сайгарар, оларга суме кадар) организациялар, маркетингниң (бараанны хөйну садары-биле рынокту шинчилээр, хайгааараар), брокер (садыгны биле садып алыкчының аразынга харылзаа турузар), консалтинг (бүдүрүлгелериң экономиктиг ажыл-чорудулгазының, рынокту прогноззаарының талазы-биле садыгны аны садып алыкчыга суме бээр) дээш өске-даа конторалар болгаш фирмалар хамааржыр.

Тыва Республиканың улус ажыл-агыйының экономиказын чогумчудар болгаш рынокче шилчиринің талазы-биле чазактың программазын хүлээп алгандан бээр бир чыл ашкан. Ол үениң иштинде рыноктуң инфраструктуразының кол-кол кезектери бистиң республикага хевирлеттинген. «Тыва кредит», «Тыва агроүлетпүрбанк», «Тыва соцбанк» деп коммерция банкыларының системазы тургустунган, бараан биржалары, брокер конторалары, аудитор албан чери, страхование фирмазы тыптып келген.

Коммерция банкылары дадыыр үлүүнүң үндезинде тургустунган. Үлетпүрүн, тудутпун болгаш өске-даа 28 организациялар «Тыва кредит» деп коммерция банкызының турузукчулары болган. Амгы үеде банк 500 ажыг клиентилерлиг. Үлетпүр болгаш тудуг организацияларынга ачы-дуза чедирериниң аңгыда, кооперативтерге, биче бүдүрүлгелерге, арат (тараачын) ажыл-агыйларга, фермерлерге дуза чедирип турар. Сан-хөө талазы-биле клиентилерге ачы-дуза чедиреринге «Тыва кредит» банк факторингини (бухгалтер, информация, чээли, юридиктиг дээш хөй талалыг ачы-дуза чедирери) бир дугаарында республикага ажыглаан. Мынды хөй талалыг ачы-дуза чедирилгези кончуг ажыктыг деп үвени ол ажыл-чорудулгазы-биле бадыткаан. Россия банкыларының «Россия» деп ассоциациязынга кирип, өске девискээрлер-биле сырый ажыл-ишчи харылзааларны бо банк туда берген. Банкының турузукчуларының чоокта чаа эртиш, 1991 чылда оон ажыл-чорудулгаын түнзээн хуралга оларның эки үнелелин алган. 1992 чылда бо банк ажыл-чорудулганың акционер хевиринче шилчиир.

«Тыва агроүлетпүрбанкының» турузукчулары агроүлетпүр комплекизинин 140 бүдүрүлгелери болгаш организациялары болган. Банк 1000 ажыг клиентилерге сан-хөө ачы-дузазын чедирип турар. Оларның саны арат (тараачын), фермер ажыл-агыйларның, агроүлетпүрүн биче бүдүрүлгелериниң тыптып турары-биле холбаштыр улам көвүдеп орар. Амгы үеде безин ында 94 арат болгаш тараачын ажыл-агыйлар боттарының агар санын ажытканнар. Оларга эльзэн шору дузаны банк чедирип турар — 6 миллион рубльдиң чээлизин берген. Чээли алганы дээш хүүлар эгидер талазы-биле хүүсааын эрттирген өрелер бо ажыл-агыйларда барык чок. 1992 чылдың февраль 1-де байдал-биле алырга, үүгле 12 мун рубль болган. Арат болгаш тараачын ажыл-агыйлар-биле банкының харылзаалары керээ үндезинингге турузуп, оларга бөөр чээлиниң түүү ажыл-агый программазының хемчээлинден, чарыгдалдарындан болгаш орулгазындан хамааржыр.

«Тыва соцбанк» деп коммерция банкызының клиентилериниң саны 300 ажыг. Оларның аразында коммерция структуралары база бар. Оон ажыл-чорудулгазында бергедээшкиннерниң дугайында парлалгага чырыдып турган болгай. Сан-хөө талазы-биле нарын үүлдер бар-даа болза, банк ажылдап турар.

Банк системазының реформазы банкыларның бүдүрүлгелер-биле харылзаазын үндезинин-биле өскерткен. Чээли бөөрининг аргалары алгаан, клиентилерге ачы-дуза чедиири шалыпкыгаан. Республиканың

(Төнчүзү 2-ги арында).

Тожудан ийи чагаа

Кичээнгейге алза чогуур айтырыглар

ИВИ ТӨНЕР ЧЕТТИ

Бо чагааны биживес аргам чок болду. Үүге дээрге иви фермазында байдал дыка дүвүренчиг.

Сөөлгү үеде Тожунуң ивижилериниң амыдыралчуртталгазын эвижидер дээш элээн хемчеглерни ап турар-дыр. Ажыы-биле чугаалаар болза, шагдагы үеде иви малдан турган кижилерге деннээрге, амгы үениң ивижилери бөө-моңгуда, аъш-чем-даа, идик-хеп-даа талазы-биле эки хандырытыган болдур ийин. Оларның дугайында сагыш салыышкынны ивижилер долузу-биле чандырбайн турар. Ивизин черниң черинге ээн каапкаш, суурга 2 ай чедир турар-дырлар. 1991 чылдың ноябрь, декабрь айларда, 1992 чылдың февраль айның ортаа үезинде ивижилер болгаш бригадир суурга турдулар. Ээн калган ивилерни бөөрүп болгай. Ивиниң мынчаар кадарарга, тонуп турбайн канчаар. Иви төнер четти деп алгырыкш турар хиреви-сте ындыг-дыр бис.

«Тоора-Хем» совхозта ивиниң учёду кончуг багай деп бодаар мен. Ивижилерниң харыысалга чок ажылының түннелинде бөөрүчиген ивилерни аарып олген дээш үндүр актылап турар чыгыы. Ивиниң ыңчаар хорап турарын мал эмчилери база чажырып турар.

Иви малды канчаар малдап турарын шыныы-биле сайгара көөр үе келген.

Шомбул САМБУУ.
Күш-ажылдың хоочуну.

ЭВЭЭШ КИЖИ АЖЫЛДААР

Тожу районнуң «Май 1» совхозта мал ажылы дыка берге байдалда келген. Кээп көөр болза, каракка илдеп. Мал ажылының баксыраанының чылдагааны — сигенчирбиш аймаан белеткеп ап шыдавайн - турарында. Сөөлгү үеде чагырып дужаадып ажылдавас мен дээш, орта ажылдаар кижи эвээжээн.

Чазын эвээш-биче мал чеми тарып алгаш, ону күзүн ажаап чалап шаанга кирер-дир бис. Машина-техника үрелген, ажылдавас боор, оон кадында ажылдаар кижи база эвээш. Тожуда оът-сигенниг черлер хөй. Кончуг сигенниг черлерден безин кезиг албайн турар. Эң сигенниг Арыг болгаш Ак-Хем деп черлерге сигенчи бригада баарын баргаш, чаңгыс тудум кургаг сиген кылып албаанынга кижи шынзыгар арга чок.

Ол Ак-Хемниң чанында Соотту-Чазы деп черге 3 чыл кыштадым. Мурнуку үеде сигенни оон хөйну кезиг ап турган. Эрткен чайын ында кыштаг чанынга силосту салбаан, савацны белеткевээн. Ам канчаар, сиген чок черге кыштадыр эвес, малды совхоз төвүнче сентябрь айда-ла сүрүп алгаш келдивис.

Шагда сигенни район төвүнден келген азы өске черлерден эккелген бригадалар белеткеп турдулар. Ам бага ынчаар организастаза кандыг чүвел? Мал чеми чокта малчыннарга дыка берге-дир.

Сыгыдыг ДАЖЫРГАН.
Ий суур.

ПАСПОРТУҢАР АП АЛЫҢАР

Март 15-те эртенгиниң 7 шактан эгелеп 197 соңгулда участоктарынга Тыва Республиканың Президентизинге бадылаашкын эгелээр.

18 хардан өрү назылыг бүгү хамаатылар соңгулдага киржир эргелиг. Аңаа үүгле психиктиг аарыг болгаш суд шииткеди-биле ол хүн хосталгазын казыыр черлерде олуруп турар хамаатылар киришпес.

Соңгулда участогунга паспортун көргүскеш, соңгукчу кижи бюллетень алганын бадыткап, хол үжүү салыр. Бюллетеньде Президентинге ийи кандидаттың Ш. Д. Ооржактың болгаш Б. Т. Санчиниң фамилиялары бар. Бир эвес соңгукчу Ш. Д. Ооржак Президент болурунга төлептиг деп шиитпирлеп алган болза, кандидат Б. Т. Санчиниң адын шыйып кааптар, а бодунуң шилилгезин Б. Т. Санчиге доктааткан кижи болза, кандидат Ш. Д. Ооржактың адын шыйып кааптар. Мындыг вариант база туруп болур: соңгукчу ийи кандидаттың фамилияларын иелдиранн шыйып каапкан — бо таварылгада соңгукчу ийи кандидатка удур бадылаан деп санаар. А бир эвес соңгукчу оларның иелдирзин арттырып каан болза, бюллетеньни күш чок деп санаар.

Бюллетеньде оралакчы президентинге кандидаттарның дугайында түүлдер база бар. Соңгукчуларга маңаа хамаарыштыр сагындырарым болза, оралакчы президент дээш түннелдерни үндүрбес. Ынчангаш бюллетеньниң ол кезээн долдурбас.

Бир эвес соңгукчу кижи ол хүн кадыының байдалы-биле соңгулда участогунга кээп шыдавас болза канчаарыл? Ол баш бурунгаар участок соңгулда комиссиязынче бажыңынга соңгуурунуң дугайында билдириишкин киирер.

База мындыг түүлдү айтыысадым: эске паспорттар албаңар. Соңгуур эргезин хамааты бүрүзү боду күүсеңир ужурлуг. Өскелерниң орнунга бадылап болбас.

Адак соонда. Соңгулда участоктарынга бадылаашкын 22 шакта доостур.

Петр САМОРОКОВ.
Төп соңгулда комиссиязының секретары.

СПОРТЧУЛАР, МЕҢЭЭ КАТТЫЖЫҢАР

Чээрби ажыг чылдар дургузунда спорт-биле «халбактанчып» кээп, республиканың спортчу ат-алдарын камгалаарынга, улам хөгжүдеринге эвээш-биче-даа бол, үлүүмну киирип келдим. Ол-ла үеним дургузунда элээн-не хөй биче эвес эрге-дужаалдыг даргаларны көрүп, оларның янзы-бүрү хуралдарга, ужуражыышкыннарга илеткел, саналоналларын дыннап-даа, номчуп-даа пат болган мен. Оон бир эскерип келген түүлүмну маңаа демдеглекседим; оларның да билбезин, та херекте албазы, та өжегерээн ынчаары ол, республика амыдыралының дыка-ла хөй талаларынга доктаап, ону, мону сайыгадыр, дузалаар, деткиир деп турзажок, «спорт» деп состу шын-на сеткилиңден чугаалап, аңаа хамаарыштыр сорулгалар салыр даргалар аажок-ла ховар боор чүве.

Тыва Республиканың баштайгы Президентизинге кандидат Шериг-оол Дизижикович Ооржактың соңгулда мурнунуң программазында «Спорттуң улам хөгжээн турарын бүгү тала-биле деткиир мен» дээни сеткилимге дыка-ла таарышты.

Оон аңгыда мындыг түүлдү база онзалап демдеглээр болдум. Кандидат Москваның Тимирязев аттыг көдээ ажыл-агый академизиңи кызыл диплом-биле дооскан кижи-дир. Кыдыг-кызыгаар черден келген тыва оолдуң ындыг негелделиг дээди өореди-лге черин тергини эки доозарынга аңаа эвес салым-чаяан, быжыг туруш, чүткүл херек турган дээрзи чугаажок. Үүгле бо безин кижинин сагыжынга эвээш эвес бодалдарны киирер, чоргааралды тывылдырар хөөрөн ажыг чылдар дургузунда спорт-биле «халбактанчып» кээп, республиканың спортчу ат-алдарын камгалаарынга, улам хөгжүдеринге эвээш-биче-даа бол, үлүүмну киирип келдим. Ол-ла үеним дургузунда элээн-не хөй биче эвес эрге-дужаалдыг даргаларны көрүп, оларның янзы-бүрү хуралдарга, ужуражыышкыннарга илеткел, саналоналларын дыннап-даа, номчуп-даа пат болган мен. Оон бир эскерип келген түүлүмну маңаа демдеглекседим; оларның да билбезин, та херекте албазы, та өжегерээн ынчаары ол, республика амыдыралының дыка-ла хөй талаларынга доктаап, ону, мону сайыгадыр, дузалаар, деткиир деп турзажок, «спорт» деп состу шын-на сеткилиңден чугаалап, аңаа хамаарыштыр сорулгалар салыр даргалар аажок-ла ховар боор чүве.

Тыва Республиканың баштайгы Президентизинге кандидат Шериг-оол Дизижикович Ооржактың соңгулда мурнунуң программазында «Спорттуң улам хөгжээн турарын бүгү тала-биле деткиир мен» дээни сеткилимге дыка-ла таарышты.

Оон аңгыда мындыг түүлдү база онзалап демдеглээр болдум. Кандидат Москваның Тимирязев аттыг көдээ ажыл-агый академизиңи кызыл диплом-биле дооскан кижи-дир. Кыдыг-кызыгаар черден келген тыва оолдуң ындыг негелделиг дээди өореди-лге черин тергини эки доозарынга аңаа эвес салым-чаяан, быжыг туруш, чүткүл херек турган дээрзи чугаажок. Үүгле бо безин кижинин сагыжынга эвээш эвес бодалдарны киирер, чоргааралды тывылдырар хөөрөн ажыг чылдар дургузунда спорт-биле «халбактанчып» кээп, республиканың спортчу ат-алдарын камгалаарынга, улам хөгжүдеринге эвээш-биче-даа бол, үлүүмну киирип келдим. Ол-ла үеним дургузунда элээн-не хөй биче эвес эрге-дужаалдыг даргаларны көрүп, оларның янзы-бүрү хуралдарга, ужуражыышкыннарга илеткел, саналоналларын дыннап-даа, номчуп-даа пат болган мен. Оон бир эскерип келген түүлүмну маңаа демдеглекседим; оларның да билбезин, та херекте албазы, та өжегерээн ынчаары ол, республика амыдыралының дыка-ла хөй талаларынга доктаап, ону, мону сайыгадыр, дузалаар, деткиир деп турзажок, «спорт» деп состу шын-на сеткилиңден чугаалап, аңаа хамаарыштыр сорулгалар салыр даргалар аажок-ла ховар боор чүве.

Бир эвес Ш. Д. Ооржак Президент апаар болза, Тыва Республикага күш-культурага болгаш спортка хамаарыштыр шуут тускай доктаал, шиитпир, чарлык хүлээп алдынар, спортчуларга хамаарылга өскерлир боор дээрзинге бүзүрээр-дир мен.

Ынчангаш өске үзел-бодалдыг чамдык кижилериң суртаалынга алыспайн, «ындыг дидир, мындыг дидир» дээрлерге дыка бүзүревейн, таваржып келген бергелерни чону-биле кады чүктеп эртеринге беленин көргүзүп чоруур төлептиг кандидат Ш. Д. Ооржак дээш бадылаарымны айтып, республиканың спортка хандыкшылдыларын меңээ каттыжарынче кыйырдым.

Чадамба ООРЖАК.
Хүреш тренери.

КИРЕРИ-ДАА, ҮНЕРИ-ДАА ХОСТУГ

● Демократтыг Россия» шимчээшкининиң Тывада салбырының «Содействие» солунга үндүрген Медеглелинге болгаш тыва чонга Қыйгырыынга харыы кылдыр ●

Хүндүлүг демократтар! Россияга-даа, Тывага-даа демократтыг турузуугну деткир, быжыглаар талазы-биле Бот-догуннаан Тываның улусчу намы силерниң-биле дөмей туруштут. Силерниң хөй-ниити политиктиг ажылыларны деткип турар бис. Ынчалза-даа...

«Содействие» солунга үндүрген Медеглелиңерни болгаш Қыйгырыынарны номчааш, кайгап хаамдывыс. Ол документилерни чогум Тываның чурттакчылары (национальдан хамаарышпайн) бижээн бе, азы оон даштында чурттап турар улус бе, деп бодал кирип кээр-дир.

Силерниң Медеглелиңериниң кол-ла утказы — Россиядан үнер эргени республикаларга (оон иштинде Тывага) бербес деп турар-дыр силер. Шынап-ла, үнер эрге чок турган үевис-оон мурнунда турду чоп. Ол дээрге ССРЭ-ниң тоталитарлыг системазының үези. Аңаа удур Борис Ельциниң баштаан шимчээшкинин силер-даа, бис-даа деткээн бис. Ам катап эгидер бис бе? Кижи болза кире бергеш дедир үнер арга чок черже кирбес-ле болгай. А республика?... Боданып көрээлиңер!

Россияның езулуг демократтыг, быжыг, хөй национальдыг күрүне кылдыр сайзыраарын күзээр болзувусса, оон субъектилери — национал республикалар база хостуг болур ужурлуг — кирер-даа, үнер-даа эргелиг. Медеглелде үнер эргелиг болурун негээрин үнер бис деп негелде-биле бүдап солуп каан-дыр. Республиканың Дээди Соведи Россияга Тыва Республика Федеративтиг керээ езугаар кирер деп шиитпирледи чоп. Ону деткиир-даа.

Медеглед Тывада орустап чугаалаар хамаатыларның эргелерин камгалаарынче угланган деп билип тур бис, аңаа чөпшээрешпес арга чок. Ол чугула айтырыг-дыр, ону шуптувус кады шиитпирлээр ужурлуг бис. Ынчалза-даа Медеглелде чамдык таарымча чок үүлдер бар-дыр. Бирээде, ында «Тывадан дашкаар чурттап турар езулуг хостуг улустуң хөреңгизи-биле... «тыва» чоннун төлөөлери» социализм турузуушкунун уламчылаар» дээни элдеп. Тыва чон канчап хостуг эвес болу берди, социализмни кым турузуп эгелээнил? Ийиде, республикадан дашкаар «бодунуң аас-кежиң дилеп» чоруп турар улусту Тываның чонунуң «эн-не ажылгыр болгаш мергежилдиг кезээ» дээни тус черниң чурттакчыларын бастып көргени ол эвес бе? Мындыг медеглелдер 1991 чылда төп солуннарга үнген Тыва дугайында үүлдер-биле дөмейлежи бербес бе?

Тыва Республикага Президент соңгулдазына хамаарыштыр чонга силерниң Қыйгырыыларда мындыг айтыыр салдынган: «Республикага Президент эргечагыргазының херээ чыл? Оон херээ чок дээш, «Тыва Республикага баштайгы Президентизинге соңгудары-биле киржип турар ийи кандидадывыстың кайызын-даа шыйып кааптыңар» дээн-дир силер. Ол тааржыр чоор бе?

Бистиң намывыстың туружу ындыг эвес. Республиканың чонун Президент соңгулдазынга идепкейлиг киржирин шагда-ла дилээн бис!

Бот-догуннаан Тываның улусчу намының күүсекчи төвүлели.

КАРА ӨШКҮ КАДАРЧЫЛАРЫНДА, азы Мөңгүн-Тайгада алтай уксаның өшкүлери

Чоокта чаа Мөңгүн-Тайга районга чорааш. ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхозтуң кезек малчыннарың база кезээн бис. Буступ дүшкен ССРЭ-ниң адын эдилээн бо совхоз шаанда колхоз кылдыр тургустунганындан бээр 1982 чылга чедир «Малчын» деп чараш аттыг турган. Ам ол атты совхозка катап эгидериниң дугайында шиитпирни кожуун Совединге хүлээп алганын, ону куштуг кылдыр бадылаанын бо материалды белеткеп тура, билип алдывыс.

Совхозтуң эрги ады черле эгиттинип-ле кээр боор деп бодап чораанларының күзелиниң боттанганы ол. А канчаарга-даа ол черниң бөдүүн чону малчыннар болуп чораан болгаш ол ажылын, өөренген амыдыралын када салырлар. Доора-Ховуну ашкан машина орууның ол-бо чарыында колан-колан хойлар таваар оттап чорлар. Доора-Ховуну ашкаш, Чеди-Тейдер уунче халдып бадып келириске безин кезээде хар чок чыдар черлер харлыг болду. Каргы ол чарыында Хүрен-Тайга тайгаларыла харыы чүгээр кара. Ынчангаш Мөңгүн-Тайганың малчыннары бо кыштыг база хар улуг, мал чеми эвээш, берге байдалдарда эрттирип турарын чолаачывыс чугаалап чорду.

Козур-козур, кызыл халлардыг, ыжык мээстердиг Колдургайда кыштагга келдивис. Ында бо совхозка үш чыл бурунгаар кожазы Даг-Алтайдан эккелген семдер кара чөөктүг притон уксаалыг өшкүлерни Бичеоол Тас уруглары-биле кадарын турар болду. Чогумна үш чыл бурунгаар Бичеоол Тасович боду 200 төрүүр өшкүнү, 10 хунаны Даг-Алтайның Кара-Даргат колхозтан боду барып сүрүп эккелген кижи болду.

— Ынчангы ол садын эккелген өшкүлеривис ам 600 чедир өскеп, ийи кодан болдувус — деп. Б. Т. Тас чугаалады. —Ийи кодан өшчүвүстүң бирээзи бо, а өскезин Кара-оол Докулович Донгак Кызыл-Шанчыгда кадарып турар. Ийи кодаанның кайызы-даа төрүүр. Чогум төрүүрү апрель айда, а ам өшкүвүстүң чөөгүн дырап ап тур бис. Соңуургап көрүнер даан, кажаада—дээш, ол бисти чалады.

Делгем, чырык кажаада кезек шыырак оолдар — 9 кижи семдер кара өшкүлерни тускай шүүрлер-биле дырап, чөөгүн адырып ап олурлар.

— Совхозтуң Диимей Демчинке удурткан 9 кижи составтыг тудугу звеңозунуң оолдары-дыр бо. Ам үш дугаар чылында бо-ла өшкүлерни чөөктеп турар, ол ажылга өөренип берген улус —деп, кадарчы тайылбырлады. — Өшкүвүстүң чөөгүн алырын февраль 10-да эгелеливис. Хүнде-ле 25 баш өшкүнү дырап аардыр бис. Бо коданны доосканы, Кызыл-Шанчыгда коданга баар улус.

— Бо өшкүлериниң чөөгүнүң үнези кандыгыл? Мөңгүн-Тайгада ангор өшкүлер база бар болгай, а бо притон уксаның өшкүлериниң чөөгү черле тускай турган боор аа?—деп Бичеоол Тасовичиден айтырдым.

— Ангор өшкүну кыргып алыр, оон соонда оон дүгүнүн кол үнелиг чери чиңге хылган дүгү болгай, А бо кара притон өшкүлериниң чөөгүн эрте чазын (кыш төнчүзүнде-ле) дырап алыр чүве-дир. Оон соонда, бир ай хире болганда, бо өшкүлеривис төрүүр. Ынчаарга, эрткен чылын бо өшкүлеривистиң чөөгүн Черногорск хоорайга 1 килограммны 205 рубльге дужаадывыс. Үүгле бистиң дужааган чөөгүвүс 35000 рубль болган. Ынчангаш чөөгүвүстү таптыг садыглаар болзувусса, өртээ кончуг улуг чүве бо. Келзинде боттарывыска болбаазырадыр, удазын кылдыр эргеш суг садар чүве болза черле шупту акша болур чүве бо. Ынчангаш бо өшкүвүстү үүгле өстүрер, ак ангор хуналар салгаш, чөөктүн өөрүн эмин эрттир кара эвес, а бора өөнүг кылдыр кылырын база сүмележип турар бис. Ынчалза-даа ынчаар хайнактап кааптарга, чөөктүн шынары баксырай бербес бе дээрзин база өөренип көөр апаар — деп, малын тайылбырлап. коданын дескиндир көргүзүп чорду.

Улуг орулга бээр, өзүүчел, шоолуг азырал чок, тус черниң агаар-бойдузунга таарышкан алтай уксааның өшкүлерин эккеп өстүрүп эгелээни — Мөңгүн-тайгажылларның база бир чедишкини, эки дилээшкининиң түннели болганын чугаалаар апаар... Каш чыл болгаш ол өшкүлер оон Тываның өске хая-даштыг черлеринче тарап оскей.

Бичеоол Тасович бир баш өшкүзүнден 790 грамм эки шынарлыг чөөктү дырадып ап турар болду. Ол көргүзүүн малчын чыл санында экижип олурар кылдыр чугаалады. Чаа малды чаа черге азырап өстүреринге, оон арга-мергежили база немежип орар. Өшкүнүн чаш толу хорамча чок, эки болганындан төрүүр 200 өшкү үш дугаар чылында 600 баш четкен-дир. А аңаа ам бо чылын база 300 хире анай немешкей.

Ачазынын чымыштыг өзүнде школа дооскан уруглары Алимаа биле Аңда дузалажып турарлар. Кодургайның ыжык кара мээзинде кодан кара өшкү чатты берген оттап чорду.

Кызыл-Шанчыгда кыштап турар база ындыг кара өшкү кадарган Кара-оол Донгактың кыштаанга база чордувус. Ында шупту 370 баш притон уксаның өшкүлери бар болду. Оларның 290-ы төрүүр. Кара-оол Докулович ам демги өшкү чөөгү дыраар звеноуун кзарын манап орар.

Бо ийи өшкү коданы кайызы-даа Хүрен-Тайганың № 4 ходушкак бригадазынга хамаарыыр. Оон бригадири — мал ажылының хоочуну Кара-оол Нуржутович Саая бо берге кыштыг бригадазының эки ажары дээш улуг күштү, тывынгыр чорукту ундүрүп ажылдап турарын малчыннар чугаалап турдулар. Ылаңгыя бо кара өшкү кадарчыларында байдал черле эки дээш коступ турду.

Чкалов МАНДЫЫНЧЫ.

Рынок экономиказынче шилчириниң

харыысалгалыг үе-чадазы

ИНФРАСТРУКТУРА АЙТЫРЫГЛАРЫ

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

экономиказынга рынок харылзааларының тургустунарынга коммерция банкылары көскү салдарны чедирип турарлар. Ынчалза-даа банк системазының реформазында шупту чүве чедишкиниг дээр болза, шын эвес. Коммерция банкылары экономиктиг реформага салдарлыг болзун, рынокту санхөө талазы-биле бүүрелдиг өйлекчилери болзун дээш ам-даа хөйну кылыр апаар. Ам дээрезинде банкылар чоннуң чугула хереглелиниң барааннарын бүүрерин көвүдедир талазы-биле бүдүрүлгелериниң ажылынга улуг-ла салдарны чедирип шыдавайн турар. Оларның бүдүрүлгелерге берип турар чәлилери чаа технологиниң шиңгәзіп алырыга, бүдүрүлгенин хемчәлин көвүдедиринге долузу-биле ажыглаттынмайн, ажыл-агыйжы эвес чоруктан үнген карыылгаларны дуглаарынга чамдыызы үнүп келген. Лизинг (машина-техниканы, дериг-херекседдерни, бүдүрүлгелериниң өске-даа күчүлерин үр үе иштинде арендалаары), факторинг, акциялар дээш, оон-даа өске сан-хөө талазы-биле ачы-дуза чедиринин хевирлерин банкылар чедир ажыглавайн, ажылынга боттандырбайн турар.

Банкыларның ажыл-чорудулгазын республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржак-биле ужуражышкыннарга, чазактың хуралдарынга Экономика талазы-биле күркомнуң коллегияларынга чаңгыс удаа эвес чугаалажып келген. 1991 чылда «Тыва Республиканың банкыларының ажыл-чорудулгазының реформазының чоруп турарының дугайында» Министрлер Чөвүлелиниң доктаалын хүлээп алган. Бо бүгү банкыларның ажылын экижидеринге, акша-чәлі системазынга чогумчалыг байдалды тударынга идиг-лиг болганы чугаажок.

Республиканың чазаның кичээйгейин акша эргилдезиниң байдалы дүвүредип турар. Банкының кассазында эглип кээп турар акшага деннәэрге, оон чарыгдаттынып турар акшаның хемчәлі көвүдээн. Касса планнары күүсеттинмейн турар. Ынчангаш банкылар акша сварылгазының байдалын ай санында сайгарып турары чугула апарган. Продукция, бараан бүдүрерин, өртектиг ачы-дуза чедирерин көвүдедиринің чигелелиг чәлі-биле боттандырарынга идиг бээр болза эки.

Бир эвес чедишкиниг ажылдаар хоозурап, банкрот болбас дизе, коммерция банкылары боттарының орулгаларының күсели-биле эргежок чугула курлавыр фондузун, чәэли хуулары-ның аразында ылгалының фондузун, депозитивтерниң (банкыларга клиентилерниң шыгжаттырган акша-хөренгилериниң) страхованиезиниң фондузун, банкының банкрот болбазының страхование фондузун тургузар ужурлуг.

Аныяктарның коммерция ажыл-чорудулгазынга санхөө дузазы чедирер аныяктарның коммерция банкызын тургузуп болурунуң дугайында айтырыгны республиканың чазаа өөренип көрүп турар. Рынок харылзааларының улам сайзыраары-биле холбоштур хамааты-ларын хууда банкылары тыштын кээр чадавас.

Чанчыл болган болгаш девискээр аайы-биле страхование хевирлерин рынок экономиказының харылзаа-ларының байдалынга улам хөлүдери-биле Тыва Республика талазы-биле Күүсе страхованиезиниң эргелеги 1991 чылда «Азия төвү» деп акционер страхование фирмазы кылдыр эде организастаттынган. Страхование дугайында 200 муң кереәлерни фирма чарган. Оларның аразында экономиктиг структураларга хамаржыр кооперативтер, биче бүдүрүлгелер-биле керээлер база бар. 1991 чылда фирма 14 миллион рубльдин страхование төлөөшкиннерин кылган. Страхованиениң чаа хевирлерин боттандырар дээш фирма ажылдап турар.

Россияның Азия девискээринге чаңгыс аай рынок биржазын тургузар, садыглажырының хемчәлін калбартыр дээш, Бурятияга «Азия биржазы» деп акционер нитилелди тургускан. Оон тургузукчуларының санынга Тыва Республиканың «Агроүлетпүр тудуг» каттыжышкыны, «Тыва даг-дүгү» комбинат, авиаотряд кирген. «Азия биржазы» акционер нитилелиниң биржа төвү 1991 чылда Кызылга ажыттынган. Бодунуң ажыл-чорудулгазын Тыва биржа төвү брокер контораларының биржадан ачы-дуза алганы дээш, садыгланышкын кылганы дээш шилчидип берип турар хуулардың күсели-биле боттандырып турар. 1991 чылдың сентябрь-декабрь айларда биржа төвү 135 миллион рубльдин продукциязын сайгарган. Оон иштинде бараан аймаа — 51 миллион рубльдин. Тывадан 8 миллион рубльдин бараанларын үндүр саткан, 84 миллион рубльдин бараанын сатып алган. Бараанларны хевир аайы-биле бөлүктээр болза, эң хөйү-биле сайгартынып турар бараан аграр комплекизиниң барааннары (54%) болуп турар.

Эрткен чылын биржа төвүнге 54 брокер конторалары (бир брокер черинің өртээ 5 муң рубль турда) ажылдап турган, бо чылын 22 брокер конторалары бүрүткеттирген. Бир брокер черинин өртээ 200 муң рубль апарган. Брокер конторалары дээрге садыгжы биле садып алыкчының аразында харылзааларны тургузуп, оларны боттандырарынга дузалажып турар юридиктиг эргелиг чедлердир.

1991 чылдың декабрь айда биржаның база бир албан чери бүрүткеттинген — хаалгыг хевирниң акционер нитилелиниң бараан чигеттин «Саян» деп биржазы. Оон тургузукчулары: Тываның харылзаштырылга комбинаты, «Тыва даг-дүгү комбинат, «Тыва тудуг», «Тыва тудуг материалдары» каттыжышкыннар дээш өске-даа организациялар «Саян» биржазының ажылынын кол угланышкыны — республика иштинге болгаш оон дашкаар бараан сайгарары. Биржаның тургузукчуларынга брокер черлерин халаска бээр, а брокер конторларын ажылдып алыксаар кижилер болгаш организацияларга 10 брокер черин арендалаар. Амгы үеде биржаны тургузуп, баштайгы садыглажышкыннарга белеткенип турар.

Аудитор албанының эгези салдынган. Кооперативтерге, биче бүдүрүлгелерге ачы-дуза чедирип, оларның сан-хөө байдалын сайгарып, ажыл-ишти канчаар чорутса өкил дээрзиниң дугайында сүме кадып болур «Абсолют» деп хуула бүдүрүлге тургустунган.

Республикада рынокту инфраструктуразының канчаар тургустунуп турары чазактың кичээгейинде. Бо чугула ажылда шиитпирлээр ужурлуг айтырыглар хөй. Рынок инфраструктуразынга информация-санаашкын төптерин, киирери, рынокту инфраструктуразынга ажылдап шыдаар тускай эртемнигларни белеткээри, тургустунуп турар рынокту инфраструктуразының чогумчалыг ажылдаарын чедип алыры дээш оон-даа өске.

Рынок экономиказы тургустунуп турар берге үеде нарын орукту эртип тур бис. Эрте бээр-даа бис. Чүгле аная ханы билигни, тывынгыр чоруувусту, шулуургувусту көргүзер апаар бис.

Юрий ХЛЫБОВ.

Экономиктиг реформа талазы-биле күркомиссияның даргазы, Экономика талазы-биле Тыва Республиканың күркомитединиң даргазының оралакчызы.

Соңгулдаларга уткуштур

Тывага эң баштайгы президент соңгулдазы чоокшулаан тудум, Тываның салым-чолу дээш тоомчажок эвес кижи бүрүзүнүң сагыш-сеткили дүвүрелби-биле долуп турар: түннелдер кандыг-ла болур ирги?

БАШТАЙГЫ УДААДАН СОҢГУПТААЛЫ

Өршээ-авыразында, кандыг-даа түннел чок болуп, ийи кандидаттың кайызы-даа херек ужурлуг бадылаашкының санын албайн барза кончуг-дур. Ынчаарга ол соңгулда ийи дугаар хуусааже чыла берип база катап чаа кандидатуралар шилиир, оларны соңгуур апаар бис. Ынчан политиктиг аренаже кымның үне бээри билдинмес. Оон кадында 2-3 катап соңгулда чорудар акша-хөренгини дам-на-ла бергеден тургаш, ынча дыка кайылын алыр бис?

Ынчангаш, мен бодаарымга, ам бистериниң, Тываның соңгукчуларының, кол соругазы — президент соңгулдазын чаңгыс угда — март 15-те эрттирери. Ийи кандидаттың кайызы ол албан-дужаалга эң-не төлептигил деп айтырыгны соңгукчулар боттары шилип тургаш, шиитпирлээр апаар. Маңаа мындыг түүлү онзагайлаксадым: чон кандыг болдур, соңгуп алыр удуртукчузу база ындыг болур. Бистиң Тываның хөй национал чонунуң угаан-медерелдиниң деннели, чүвени баш удур көрүп, болап билириниң, сарыылдыының байдалы соңгулдаган илереп кээр.

Амгы байдалда Тываның эң баштайгы Президентизинге Ш. Д. Ооржактың кандидатуразы чайгылыш чок эртер болгу дег. Чүге диз-зе ол амгы премьер албан-дужаалынга безин узун эвес хуусаа иштинде ажылдап турар хирезинде, дыка хөй чаартылгаларны, перспективтиг программаларны боттандырып кииреринге кончуг улуг салдарын чедирип турар. Оон эгелеп алган ажыл-херектери бо кончуг берге шилчиишкиниг үеде Тывада чонуң амыдырал-чуртталгазының деннелин Россияның чамдык кода-хоорайларында байалдан дора эвес кылдыр тудуп келгени каракта көстүп турар. Ажыы-биле чугаалаарга, соңгаарның чамдык хоорайларында хлеб, сүт дээш кайы хире чогуш-маргыш хүннүң-не болуп турар ийик? Чүү деп чүү дээр, хлеб оочурунга 7 харлыг чаш ооду өлүр базып кадыгын төп солуннардан бо кижи номчуурга, ажыг кээргелден чүрек саргып, карак чажы бүлдейип келир чоруан. Бүгү чуртта кончуг берге болуп турда, бурган авыралында чүгээр байдалда чурттап чор бис. Ол чаартылгалыг ажыл-херектерге улуг доктар-моондактар салбас болза, бистиң амыдыралывыс моон-даа чүгээртеп экижиринге идегелдер бар.

Бис биеэги-ле айтыышкын манаар тапталган чанчылыыс-биле Президент соңгуп алырга, бүгү чүве эки апаар, ындыг болбас болза, ону (еске-даа даргаларны дижик) дедир кыйгыртыр, дужүрерин негээр сагыштыг болгай бис. Шыны-биле чугаалаарга, белеткеп каан чемни аксыыска тудуп эккээрин маңан олурар азырадыкчы хөөнге өөренген бис. (Чүү дээр боор, мында бистиң буруувустан хинчээвис хөй. Улуг политиканы чорудуп келгениниң хирешаа ындыг турган чүве-дир ийин). Президентниң болгаш республиканың эргечагыргаларының амыдралга боттандырып киирер программаларындан хөй чүве хамааржыры билдингир. Ынчалза-даа амыдыралды экижидер дээш боттарывыс холувус-будувус шимчетпес болзувусса кандыг-даа чаагай программалар агаарга эстип каары тодаргай. Ынчангаш чүнүдаа мурнай болувустун азырадыкчы хөөнүү психологиязыны дүрген эде хевирлээри күзенчиг. Амыдыралдың байдалы-даа ону негеп турар.

Удуртукчу кижилер чүгле бо-хүнүн эвес, а келир-үеэзин болгаш чүвениң кедизин-бодаар ужурлуг. Бо талазы-биле ийи кандидаттың программаларында база аңгыланып турар чүүлдер барын эскердим.

Рынок харылзаалары ажыл-ишчи кижилернин эң эргелиг болурун негеп турар. Кижи чүнүн-даа бажын билбейн, чүгле кайы-бир үстүкү дарганың айтыышкынының күүседикчизи болуп тура, оон канчаар ажыллап каанының түннелин ам бо хүн көрүп тур ышкажыл бис. Күүседикчи кижи хлеб заводундан азы пекарнядан чигир, үс, даллган, ажыктыны оорлап келген, эзт комбинадының чамдык ажылдакчылары ам безин эзт, колбаса мунзавас, дааранылга цехтериндеп пес, удазыныы чайлыг ап ап болур, ук күүседикчи черже чеже-даа химиканттарны урупар, машина-техниканың сектери чер болганында даларып чыдар... Бир эвес кижи ээ турган болза, ол бодунуң заводундан ыргак калаг-даа ундүрер бе, ижип орар суун химия-биле чүдеди бээр деп бе?

Кижини не-черге ээ кылбас чүве болза, бо хүн бо бүгү политиканың чаартылгаларның херээ чүл? Президентини-даа соңгаан ажыы чүл ынчаш?

Черле ынчаш Ооржак дарганың программазында хандыр бодаттынган чүүлдер хөй дээрзин эскердим. Ол тургустунган кризистен уштынарының оруктарын экономиктиг реформалар таварыштыр дилеп турары ийдеи. Оон-биле чергелештир кезек үелерде чүгле бергелер эвес, харын-даа хоозуралдар, билишес чүүлдер, маргыыглар болуп болуп ол дорту-биле чугаалап турар.

Оон аңгыда бистиң аграр республикага көдээни, оон ажыл-агыйын, онзагай байдалдарын хандыр билбес кижи президентилеп олуруп алыр болза, кижи бүрүзүнүн амыдыралынга нарыыдаашкыннарны тургузуп болур. Көдээ чер бисти чемгерип шыдавайн барза, хөй сөс домактаныр, митингилээр-даа эргевис чок. А Шериг-оол Дизниккович көдээни, оон ажыл-ижин, көдээ кижиниң томаанныг, өзүүргак эвес психологиязын эзт-ханыңдан эки билир кижи дизе, частырыг болбас боор. Шериг-оол Ооржак көдээ ажыл-агый академиязын доосказ, төрээн черинге өрезин эгидерин орадаашкан дег, өскенторээн суйу Шекпээрге келгеш, ол совхозту өрү көрү

ХООЙЛУ ХЕМЧЭЭЛИНДЕН АШКАН ХАЛЫЫДААШКЫН ЧАЛГЫЫНДА

Кызыл хоорай Советинин даргазы Ю. П. Слободчиковтуң улуг материалын бо чылдың февраль 29-та «Шын» солунга парлаан. Эрткен чылдың август болуушкуннарының үезинде ол эн-не «шын» хөделип турын кылдыр бадыткаарын оралдажып турар. Ындыг оралдажыышкынны дыка онза кажар арга-биле Юрий Петрович кылып турар. А тодаргайлаарга: болуушкуннар үезинде болгаш ооң сөөлүнде солуннарга парлаттынган үүлдерни, бедик албан-дужаалдыг чамдык ажыллакчыларның чугааларын болунуң бодалдарын бадыткаарынга овуузунуг арга-биле ажылап, болунга ажыктыр сөстерни материалдардан таарыштыр ушта бижип, а болунга ажыктыг эвес шынныг фактыларны чажырып, шынныг барымдааларны өжегерээн хажыдып турар.

Красноярск крайның прокуратуразының онза чугула хөректер талазы-биле прокурору Г. В. Дозорцевтиң кылган истелгезинин түннелдеринден Ю. П. Слободчиков болунуң улуг хемчээлдиг материалында чүү-даа айытпаан. Ону айтыры аная ажык чок болганы черле билдингир. Парлаттынган үүлүүн автору Слободчиков болгаш Тыва Республиканың юстиция министри Ю. Т. Стал-оол, Тыва Республиканың улус депутаты Г. Я. Эпп олар Россия Федерациязының күрүне эргечыргазының дээди органнарының удуртукчуларының адрезинге чоруткан чагааларына, дынадыгларына истелге болгаш суд чокка-ла партия органнарының ажыл-чорудулгазын кем-бүрүүлүг, а партия рескомунуң бирги секретарын — күрүне мурнунга онза айыылдыг хөректен кижи кылдыр чарлап, суд шиткели чокка кымны-даа хөректен деп санап болбазының онза чугула принцивин каржызы-биле үрээннер. Ол дугайында ажыы-биле база ак сеткилдин-биле миннип бижиири Слободчиковка ажыктыг эвес болган-дыр ийин.

Слободчиковтуң үүлүнде хажыдыышкынныг кылдыр өжегерээн соора айтып кийрген фактылар дугайында ам тодаргай бижип көрейн.

Бирги эңгечеге, партия рескомунуң секретарлары-биле болгаш хоойлу-дүрүм камгалаар органнарының удуртукчуларын партия рескомунуң бирги секретарының август 19-та чыыылдырганы болган, аная Ширшин бодун Тывага кол кижи кылдыр чарлаан. Бүгү кижилер аная чагыртыр, а шиитпир хөделээ аттында, аная илеткээр, оон-биле сүмележир деп айытканы деп нүүлдеп бижээн. Ындыг бүрүүладыышкынын үнезин чогун билип алыры черле берге эвес.

Бир эвес чөвүлел хурал дугайын, аная мөөн чугаалаан үүлдерим дугайын тодаргайлап көөр үүне болза, ында хоойлуга чөрүшкек болгаш улуг үүү-даа чок. ССРЭ-нин, Тыва Республиканың улус депутаты болганымда, ол үеде ажыллап турган партия рескомунуң бирги секретары болуп турган үемде болумнуң депутат албан-хүлээлгелериниң өлүгаар хоойлу-дүрүм камгалаар органнарының удуртукчулары-биле, а ол ышкаш кады ажыллап турганым эш-өөрүм-биле ужуражып, чугаламыышкынны бүгү үнезин барымдааны менее бүрүн бар турган. Ындыг нарын үеде оларны-биле ужуражыры, сүмележири, таарымча чок багай. Болуушкуннарның өскүү бөөрин болдурбас талазы-биле хемчеглерни алыр дугайында эштерлеп-биле кылыры ынчан эргежок чугула болган. Оон ынай, совет органнарын ийи кол удуртукчулары ынчаарда Тывага турбаан дээрзин үтпас болза погчур. Бүгү үүлдерни хажыып, байдалды өжегерээн соора көргүзүп турарының чылдагааннары, сорулгалары ам тодаргай көстүп турар-тыр. Хоойлуга кордугенин болгаш оон негелдезин өзугаар алырга, хоойлуга удур тодаргай хөделишкиннерни, үүлгедиглерни кылганы дээш хамаатыны бүрүүлдүр болгай. А хоойлу өзугаар кеземче харыысалгазына кириишки дег чогум кандыг үүлгедиглерни мен болгаш мөөн эш-өөрүм кылганыл. Ынчаш? Тывада эргечырганы эжелеп алыр, план өгаалып, хөделип дээн ышкаш, кижиниң бодалынга, сагыш-сеткилиңге көңгүс кирбес үүлдерни хоозун даап болап, могадыып турар. Боор-дур. Болдунмаан үүвүн болдунган деп бадыткаары кажаннаа, канчап-даа бүтүнмес: ак үүвүн кара-дыр, карааны ак-тыр деп бодбазы ышкаш.

Слободчиков бисти бүрүүладырда, СЭКП ТК-дан келген телеграммаларны бодунга таарыштыр ажылап, республиканың Дээди Советиниң сессиязына мөөн чугаамга дыка кажар арга-биле ук телеграммаларның сөстерин мен номчаан кылдыр кожуп, кижилерни төөрүп турар. Херек кырында ынчыг эвес. Фактыларны, шынныг барымдааларны холуштур будаар талазы-биле Слободчиков — өзугулуг улуг мастер кижи-дир!

СЭКП ТК-дан келген телеграммаларга хамаарыштыр хөректиң өзугулуг кандыг болганын тодаргай айтып көрейн. 1991 чылдың август 19-20-де ийи телеграмма келген. Оларның текстерин кала-даа тайылбырлаваан болгаш кайызар-даа чоруттаан, ук телеграммаларга үндезилеп, кандыг-даа бүрүү болгу дег хемчеглер алдынмаан, чаңгыс-даа базым кылдынмаан. Ол дугайын истелге бүрүн бадыткаан. Август 20-де алдынган телеграммага хамаарыштыр прокурор Г. В. Дозорцев мындыг түннел кылган: «Чүртта, РСФСР-де, республикада эргечырганы эжелеп алырынче азы эргечыргаңны хоойлужулуга органнарын ажыл-чорудулгадан чайладырынче угланган кандыг-бир тодаргай айтыышкыннар азы хемчеглер СЭКП ТК-дан келген телеграммага чок. Оон уткашынары чүгле информация хевирлиг болгаш хоойлуга удур кыйгырыглар ында чок болуп турар».

Республиканың коммунистеринге, ажылчы чонунга кыйгырыгның бижиттинген чылдагааннарынга хамаарыштыр 1991 чылдың август 28-те Дээди Советтиң сессиязына мөөн чугаамны Слободчиков сыр соора, өжегерээн хажыдыр тайылбырлап турар. Кыйгырыг август 21-де турусту-тунганын ол айытпышаан, мынчаар бижип турар: «Ол сессияга Г. Ч. Ширшин оон канчаар тыптып келгенин чугаалап турган. Болган үүлүү тайылбырлап бөөрин дилээн телефон медээлери хөй болганының дугайын чугаалап тура-ла, ол хун автобус садарын дилээн чаңгыс кижи келген деп бөлүк чугаалаан. Олар (депутат секретарлар) бүдүн хүн дургузунда кежээге чедир чүү тургускаш, солуннарже чорудупканы ол?» Август 21-де Ширшин чүгле чаңгыс кижини хүлээп алган болганда, телефон дамчыштыр өскелер-биле кандыг-даа чугааны ол кылбаан, ынчангаш кыйгырыг үндүрерин реском секретарлары өске бодал-биле боттары бодап алган, районнардан, коллективтерден дилег кылган дээр бадыткаашкынны хоозун бодал кылдыр көргүзерин Слободчиков орадажып турар-дыр. Москвада болуушкуннарны тайылбырлаарын, кижилерни ооскуктурарын дилээн аас-биле болгаш телефон дамчыштыр дилегер чүгле август 21-де алдынган деп кым-даа чугаалаваан. А херек кырында кандыг болганыл дээрге, август 19-та СЭТА радио болгаш телевидение дамчыштыр Москвада болуушкуннар дугайында дыннаткан соолунде, ук болуушкуннарга хамаарыштыр тайылбырны бөөрин күүсээн дилеглер ол хун даг-ааныында 20 болгаш 21 хүнеринде кээп турган. Ону ынчаар будаанының хөрээ үүл? Бир эвес ол чөвүлел хурал болгаш ужуражылга дугайында чугаалаар чүве болза, реском секретарлары-биле болгаш хоойлудүрүм камгалаар органнар удуртукчулары-биле августа 19-та чөвүлел хуралдан, куш фабриказының директорунуң дилээнин өзугаар августа 21-де рескомга оон-биле беседадан өске кандыг-даа хуралдар, ужуражылгалар ол хүннерде болбаан, организацияларның болгаш албан черлериниң чаңгыс-даа удуртукчузунга кандыг-бир айтыышкын бербээн болгаш оларга кандыг-даа кыйгырыг кылдынмаан. Ол дугайында Дээди Советтиң сессиязына тодаргай чугаалаан болгаш истелге өөртүктериде барымдаа кылдыр бадыткаан. Партия рескому кайы-даа эргечырганы эжелеп алыр деп болдаваан, кымны-даа дүжүрерин орадашпаан, аная холбаштыр кандыг-даа хөделишкиннер кылдынмаан.

Республиканың коммунистеринге, ажылчы чонунга дыннадып чедирери-биле бөөктөөн кыйгырыга хамаарыштыр дараазында тодаргай болгаш чиге тайылбырны база кылыр бодаан мен. Төп парлалгага информастыг дыннадыглар ынчан дыка эвээш болгаш, чаңгыс аай болган үржүүнда хөй кижилер Москвада үүү болганын эки билбейн, аайын тыппайн турган. Тайылбырны бөөр дугайында коммунистерниң болгаш партия кежигүүнүң эвестерниң дилээнин барымдаалаш. СЭТА-ның, «Правда», «Известия» солуннарының база өске-даа төп парлалга органнарының бар материалларына үндезилеп, тайылбырлыг кыйгырыгны кылырын партия рескому шиитпирлээн. Адаарттын салым-чолунга ындыг нарын үе-чалада дүвүрээнин чок байдалды болгаш ооны, барымдаазы кайыл? Кандыг-даа фактыларны, барымдааларны Слободчиков айытпаан, айтып-даа шыдавас турган, чүте дээрге ындыг фактылар, барымдааларны турбаан болгаш көңгүс чок! Хоойлуның негелдезин, бүгү хемчээлин ажып эртвеш, ынчаар кедергей чииги-биле, болунуң кара тураазы-биле хоозун бадыткаашкынларны кылып, шыңгыы айтырыгта хамаарыштыр нем-бүрүү чок хамаатыларны нүүлдээшкин-биле бүрүүдадып, күрүнеңиң дээди органнарынга албан өзугуу-биле медээлеп, мегелеп болдур бе, ынчаш?

1991 чылдың август 22-де Тыва радиону дамчыштыр Слободчиковтуң берген интервьюзун база сактып көрээли. Партия рескому болгаш хооркому кем-бүрүүлүг организациялар-дыр деп, ол бүгү республикага чарлаан болгай. А фактызы, барымдаазы кайдал? Көңгүс чок!

Барымдаа чок ооң ындыг бадыткаашкынынарындан база хоозун сөстеринден аңгыда, хоойлуга дүүшес хөделишкиннерге, херек кырында шиитпирлери базымнары белги Слободчиковту бичиидаа эгеңдирбейн турары эдептиг чүве. Слободчиковтуң доктаалын, ат салган шиитпирин өзугаар 1991 чылдың августа республиканың «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарының үнерин хораан, Парлалга бажыңының эжиинге ОМОН (милицияның онза даалгалыг отрядының) шагдааларын тургускан, редакцияларның бүгү телефон, телеграф, телетайп харыылаалары үскен, кабинеттерин үжеллеп прокурорунуң чөпшээрели чокка кылдырткан, кабинеттерни, ол ышкаш партия рескомунуң база хооркомунуң аная хамаарылгалыг бүгү черлерни диизелеп дуглаан, Слободчиковтуң ол бүгү хөделишкиннери хоойлуга үнделиг-биле чөрүшкек деп санап көрген болгаш санап-даа турар бис. А бир эвес партия рескомунуң, хооркомунуң, айытпынган солуннар редакцияларының бажыңарын ынчаарда диизелеп дуглаары эргежок чугула турган болза, ону Кызыл хоорай Советиниң даргазы чаңгыс Слободчиковтуң ат салган доктаалы-биле эвес, а ооң үстүнде турар республика эргечыргаңа органнарының шиитпири-биле кылыр турган ийик. Ынчаарга «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннар чүгле партия рескомунуң эвес, харын Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң база органы болуп турган болгай. Хоойлу хемчээлинден ажып эрткен халыыдаашкынныңы, хоойлуну тооп көрбес чоруктун, ону сагыдазының тодаргай барымдаазы бо эвес чүве бе? Хоойлунуң хемчээлинден, негелдезинден Слободчиков ажып эртер бүрүн эргелиг болганы ол бе? Ажырбас, бо бүгү аная эрте бөөр деп чүвени ол багай эвес билип турар деп бодаар мен.

Онза чугула хөректер талазы-биле прокурор Г. В. Дозорцевтин чоруткан истелгезинин кол түннели мындыг: «РСФСР-ниң Компартиязының рескомунуң удуртулгазы 1991 чылдың август 19-тан 21-де чедир үеде эргечырганы эжелеп алырын боттандырбаан, ону кылырының кандыг-даа орадажыышкыннарын болдурбаан; ССРЭ-ниң ОБКК-зинин ажыл-чорудулгазын партия кежигүннериниң талазындан Тывага идеейлиг деткээнинің фактылары чок болган, ол комитеттің шиитпирлерин күүседир талазы-биле кандыг-бир хемчеглер алдынмаан; ОБКК ышкаш онза байдал талазы-биле комитетти республиканың девискээринге тургузар талазы-биле удуртулга болдургу дег кандыг-бир айтыышкыннар СЭКП ТК-дан, РСФСР-ниң КП ТК-зындан, партия Тыва рескомунга келбээн. ОБКК-ниң тургустунганының дугайын партия рескомунуң, хооркомунуң, райкомнарының удуртулгазы, коммунистер баш бурунгаар бидбес турган, ынчангаш эрге-чагырганы эжелеп алыр талазы-биле республиканың чамдык партия ажыллакчыларының, албан-дужаалдыг кижилериниң сүлчээн Тывага турган дээр азы ындыг сүлчээге олар кириккен дээр медээни ол байдал бадыткавайн турар болгаш айытыынган кижилериниң иштинден кымны-даа кеземче харыысалгазынга киирериниң барымдаазы чок; —партия комитеттера бодунуң ажыл-чорудулгазын ССРЭ-ниң болгаш РСФСР-ниң конституцияларының негелделериниң хемчээнинден ажырбайн, ол негелделарге бүрүн дүүштүр боттандырып келген».

Үстүү албан черлеринче чоруткан документилерге бүрүүладыышкынар судтун тускай кандыг-даа шиитпири чокка кем-бүрүүлүг деп санап болбазының принцивин үрээн дугайында херечилеп турарын истелге түннелинде база демдеглээн, ынчаарга хоойлунуң демократтыг ол чугула принцини ССРЭ Конституциязының 160 үүлүнде, РСФСР-ниң Конституциязының 172 үүлүнде болгаш бар хоойлу-дүрүмнерде быжыглаттынган. Оон ыңай истелге түннелинде айытканы болза: «Ельцинниң, Хасбулатовтуң, Степанковтуң адрезинге чоруткан информацияның шак ынчаар бижиттингени боттуг фактыларны эвес, а сеткил хөөрээшкиннерин удуртулга болдурган, үстүнде турар дээди органнарга, РСФСР-ниң удуртулгазына август 19—21 хүннериниде республикага болуушкун дугайын медээни будулгаазыныңыг кылдыр бээринің, хайнитинің санал-оналын соора угаадырының, ооң-биле бодунга таарышпас, күзенчиг эвес болгаш өске үзелбодалдарлыг азы идеологиялыг кижилерни албан-дужаалдарындан дүжүреринге чылдак кылдыр ажыглаарының орадажыышкынны кылдынган».

Тыва Республиканың прокурорунуң оралакчызы турган Кикинниң хоойлу-дүрүмнеге чөрүштүр оттурган кеземче хөрээн кем-херек үүлгедиишкинниң болуушкуну безин чок болган ужурунда истелгениң доктаалы-биле 1991 чылдың октябрь 24-те сокыаткан.

Түннелинде чогум үүү болганыл, ынчаш? Эргехоойлу өзугаар алырга, Россия Федерациязының дээди удуртулгазына барымдаа чокка албан өзугуң чагаа бижиктерин чорудуп турган ол кижилерни, талазындан ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизинин болгаш РСФСР-ниң Дээди Советиниң хүлээп алганы «Кижи эргелериниң болгаш хосталгаларының Декларациязын», а ол ышкаш улус депутаттарының статузунуң дугайында Хоойлуну каржызы-биле үрээн, хамаатыларның ат-алдарын база төлептиг чоруун базымчалан куду көрген.

Хамаатыларны факт, барымдаа чок черге нүүлдээшкин-биле бүрүүдадып турган албан-дужаалдыг кижилер боттарының ол хөделишкиннериниң хамаарыштыр чогуур шын түннелдерни кылыр, ук хөделишкиннерин хоойлу-биле, ооң негелделери-биле шүүштүрер, ужурлуг турган. Ынчалзажок олар ону кылбайн турар. Харын нүүлдээшкиниг хөделишкиннерин ам кээп хөрлеп, шынныг фактыларны, барымдааларны будаарын, боттарын агартырын орадажып турар-дыр.

Кеземче хөрээн оттурарынга кол рольду ойнаан болгаш хоойлуну сагыйын, тоовайн, харын каржызы-биле үревишаан, хамаатыларның Конституцияда, Декларацияда, хоойлужудулганың өске-даа актыларында айыткан политиктиг болгаш хамаатыг эргелерин база хосталгаларын херек кырында боогдап, оларның ат-алдарын, арын-нүүрүн куду көрген бедик албан-дужаалдыг кижилерге хамаарыштыр бодунуң киленнээшкинин эртемден-юрист А. С. Ооржак парлалга дамчыштыр илергейлээн болгай. Ынчаарга чөптүг ол шүүмчүлелден чогуур шын түннелди Слободчиков кылырдан түржук, харын чонуну эртемден-юрист «будулдуруп, соора угаадып турар-дыр» деп ону удур дораан бүрүүдадып, Ширшинниң ат-алдарын, төлептиг чоруун А. С. Ооржак камгалавышаан, судка өргүүлдүн киирип, аная юридиктиг дузаны көргүзер ужурлуг турган-дыр ийин, ынчалзажок ону ол кылыпдаа шыдавас, чүте дизе ындыг базымның кеди чогун билген-дир деп медеглээн. Мен бодаарымга, Юрий Петрович дээрге өскелериниң бодалын «оттур билир, хуулгаазыныңы» кижи ышкаш-тыр! Ынчаарга чүл ынчаш, профессионалдыг улуг дүржүлгалыг болгаш хоойлу-дүрүм талазы-биле эртемниг, бедик мергежилдиг эш А. С. Ооржактан дилег кылыр болзумза, ол ойталдаас боор деп бодаар мен. Чонну чогум кым будулдурун, соора угаадып турарын өске черден эвес, а бодундан Ю. П. Слободчиков эскерип, тывар ужурлуг турган.

Кеземче хөрээн соксадыр дугайында прокурор Г. В. Дозорцевтин доктаалы хоойлуга дүүшкен азы дүүшпээнинге хамаарыштыр багын истелгени чорудар дугайында Россия Федерациязының Чиигине прокурору Степанковка дилег киирген «Шынга» парлаткан үүлүнүн төнчүзүнде Слободчиков бүрүн бүзүрел-биле дыннадып турар. Үстүү ол черде ону канчаар көөру — ооң хөрээ-дир, ынчалзажок шын биле нүүл ийи —көңгүс эптешпес чүве болгай.

Григорий ШИРШИН.
ССРЭ-ниң болгаш Тыва Республиканың улус депутаты.

Уран үүлдүң кижилери

ХОМУЗУ ЫРЛАП ЧОРУУР

Бора-Тайга ортумак школазының сыгыт-хөөмей ансамблин «Сарадак» деп адаан. Ону 1980 чылда ол-ла школаның хоочун башкызы Маржымал Очурович Ондар тургускан. Тыва Республиканың өөренгичилерни бир дугаар хөөмей ансамбли ол болган. Хөөмей, сыгыты өөредиринден аңгыда, ол-ла ансамбльдың ойнаар музыка херекселери — игил, бызаанчы, хомус, шанзы, дошпулуур, чадаган, лимби, шелер-хомус дээш, өске-даа хөгжүм херекселдерин ол боду кылган.

Өөреникчилерни «Сарадак» ансамбли Сүт-Хөлдүң сүүрларынга, кожазы Чеен-Хемчик, Улуг-Хем районнарының элээн хөй сүүрларынга оюнун көргүскүлээн. Кызыл хоорайга база келип, телевиденнеге дамчыдылгага-даа киришкен. «Саваластың» баштайгы өөреникчилери Улан-Удениң культура институтун дооскулаан. Олардан Кима Чанчык, Эрес Куулар—культура ажылдакчылары. «Саваластың» өөреникчилери школазын доозун чоруурга-ла, адаккы класстардан удур немежип турар.

Ол школага өөреникчилерни болгаш башкыларның хомусчулар ансамблин организастап тургузуп келген. 1978 чылдың декабрьдан 1979 чылдың январь айларда Маржымал Очурович Улан-Удэ хоорайга национал хөгжүм херекселдери кылырын өөренип, практикалаап келген. Оон кылганы тыва национал хөгжүм херекселдери бистин республиканың «Тыва» ансамблинде, Кызылда ургуларының «Өөрүшкү» ансамблинде, Сүт-Хөлдүң уран үүл школазында, Чеен-Хемчиктиң Чадаана хоорайда Культура бажыңында, «Чыраа-Бажы» совхозта тарай берген. Тывадан дашкаар Якутияда, Моол, Япония, Америка, Голландия дээн ышкаш даштыны чурттаада база баргылааны солуп. Ол ышкаш кылган хомустарын Москваның № 846 школазынга база дамчыдып берген. Маржымал Ондарның Тыва Республиканың уран үүлге киржилгези 1957 чылда болган бирги уран үүл фестивальдан эгелээн. Ынчан ол Сүт-Хөл районнуң бот-тывынгыр артистери-биле Кызыл хоорайга ойнаан киришкен. Ол үешевер болурундан аңгыда, хөөмейлээр, сыгыртыр, игил, бызаанчы-биле ырлар үдээр талантызы онзагай. 1977 чылдың май айда Чадаананың улусчу театрының артистери-биле кады С. Пюрбюнүн «Кызыл үер» деп шинзи-биле Чита хоорайга зона көрүүлезинге киришкен, ол көрүүдениң лауреады атты аная тывыскан.

Хоочун хомусчу республиканың «Сыгырга» ансамбли-биле кады 1979 чылда орус улустуң ыры ниитилелиниң тургустукганындан бөөр 100 чыл оюн таварыштыр база 1980 чылдың июль айда «Олимпиада-80»-нин программазынга, 1981 чылда (март) «Радуга-81»-ге ол-ла ансамбль-биле кады ойнап киришкилээн аная уттундурбас аас-кежик болурундан аңгыда, Тываның национал уран үүлүн бараалгадып, ону намгалап чорааны биске чоргааранчыг.

1987 чылда (февраль) «Панорама Сибирьской музыки» деп аас чугаалының көрүүлезинге Новосибирск хоорайга киржип, игилге, бызаанчыга, хомуска, дошпулуурга ойнап, сыгыртып, хөөмейлеп, дерт ангы черлерге бараалгаткаш келген.

1989 чылда ол бистин республиканың «Тыва» ансамбли-биле Москвага база ойнаап киришкен. 1991 чылда (июнь) ол-ла «Тыва» ансамблинин аныяк ооларыбиле Моолдун Улан-Батор хоорайга сурагжаан тыва каргыраа, хөөмей, сыгытты бараалгаткаш келгеннер. «Хөөмей, сыгыт хөгжөөн чурт Моол эвес, Тыва деп чүвени бадыткаар ужурлуг бис» — деп, Маржымал Очурович чугаалаар.

Чүгле Сүт-Хөлге эвес, Тывага, оон дашкаар ыран, талыгыр чурттарда холубиле кылган хомузу ырлап чоруур, тыва национал уран үүлүду алдаржыдып чоруур Маржымал Очуровичиге «Культураның алдарлыг ажылдакчызы» деп атты бербейн, ам кандыг кижилерге бөөр чүвел? Оон 80 харлаанында-даа, ону бодап көөр турган. Маржымал Очурович — куш-ажылдың хоочун башкызы, 14 уругларының алазы. Ооң ажы-төлүнде база башкылар, культура ажылдакчылары дээш, кымны чок дээр. Афганистанга амы-тынындан чарылган Алдын-оол Ондарның алазы. Амгы үеде Бора-Тайга суурунда, школа чанында, тар, эрги (30-40 чылдарның) бажыныңа чурттап олурар. Ол уран-шевер мастерге дарганнаар, чазаныр мастерская туттуруп бөөр хамаанчок, афган дайынына мөөн дайынчының аланезинге чаа бажын-даа мынчага чедир бербээни хомуданчыг.

Советтер, оон депутаттары чонунуң социал байдалын, камгалалын өөрешп көөру моол мурнунда үеледе болдунмайн келген. Ынчангаш эскертинмээн кижилерниң үнүп турары бо. Олардан өске кымнар кижилерни эскерип, эдтавадын кедүрүп үндүрер боор. Ылангыя амгы үеристе аан.

Чаа-оол ОНДАР.

БО-ЛА САКТЫП КЕЛИР МЕН

**Ынчан алдан чылдарның төнчүзү чүве, хып дээн аныяк шаамның үези. «Торгалыг» совхозтуң директорунуң чиик-каразының чоларчызы турган мен. Алыс арга-луржулгам хиреліг турган. Бир-ле күзүн «Тыва» совхозка күрүнеге садар хөй мал дужаагаш, машина долдур сүрүкчүлер олуртуп алгаш, Хөндергей артынын кырынга үнүп келдим. Арттын оруу ынчан кылдымаан, Өвүр талазынче бадары дыка берге турган. Ээр черлер хөй болгаш тормозу багай машиналарга дыка айыылдыг. Баскылаштыр олурупкан улус бадыптывыс, карак-ла бо, бир дугаар ээр эптекке кээп тормоэтаан, чымчаш-ла диген ышкаш болган соонда, машина карааннаар чүве. Канчаардаа аай-бажы билдинмес, чүгле чүрек сиилээр мындыг. Кожамда орган даргамдан «Тормоз тутпайн барды, кэйнаар тудуптайн, башкы» деп дүвүрексеп айтырдым. «Боже, чаш шеттер таварыштыр тут» дээн күлаам үүнда дыннадды. Шынан-ла, он талакы орук кыдыынга шыргай чаш шеттер. Айтып бергени-биле, туттум-на, кезек черге опаш диген соонда, чиик-каравыс турупту. Ынчан шуптувус багай «69-увустун» эжиниден шуужуп үнүптүвүс. Дүжүп келгеш, көөрувуске, шеттер аразынга ирик-лыт төжээ таварышкаш, машинавыстын адаанга, сонгу мостута кагылып чыдыпкан белдү. Сагынгыр, угаангыр башкымнын ачызында бөлүк кижилер чаңгыс шыймак-лаа чок, айыыл-халаатан аас-кежик боон, чайлааныбыс ол. Ол дугайын кезээде бодап чоруур кижи мен, бөгүн сагынмастын аргазы чок. Чүге дизе үстүнде бижип турарым башкы — Таңгай-оол Санныпович Донгак алдаанаа турар. Өвүр чону ону башкывыс дижирлер. Районнуң улус өөредилге кылдызын эргелекчилеп үжен ажыг чыл ажылдаан кижи, улус өөредилгезинин тергинин. Каяа-даа чорааш, кижилер-биле харылажып билир, кандыг-даа байдалдарда кандыг-ла-бир эптиг чугаа-соотту тып, арга-сүмезин каркан чоруур.

Таңгай-оол Санныповичнин кылбаан ажылы чок, кандыызын-даа ак сеткилдинбиле күүседип келген. Чаала эртем доозун алган үеленде чер-чурту — Торгалыг школазынга башкылап эгелээн. Оон ынчалгы баштайы өөреникчилерге белги 50 хар чоокшулап бар чадар болгай бис. Бөгүн «Шын» солунду ачыглап, дараазында одуруглар-ны башкымыска номчуп берейн:

Амыдырал калыг-берге
шылгалдазы —
Алдан артты, алдан хемни
ажыл алдыы.
Арның дургаар
каътташкактар
дээрден башкы,
Алыс бодун аныяксыын
хевээр-ле-дир.
Эртип келген чурттаганда
хөйнү кылдың
Эргек базып, чыскаап,
санап, шүүлеп канчаар.
Өскен черин — Өвүрүнүң
хөгжүлдезин
Өндүр чаагай хевеен боор
бадыткап тур.
Эге баштай ужук ижүп,
саннар бодап,
Эртем-номче углап каанын
сургуулдарын
Чүстүн чартыы —
бежен чеиис
дөгүй берген.
Чүлүп, тейлеп, сүзүк
кылып чоруур-дур бис.
Алдан харны ашкан мек
дээш олурупайн,
Ажыл-иштин аар-чинин
ам-даа кылбып.
Угу-төөгүн, тереллеппин
дозеп, салган.
Узун назы назылаавын
күзеп [illegible]
Лесник-оол САНДЫ.
Дус-Даг суур.

Чылдар болгаш кижилер

ИДЕГЕЛИН ШЫНЗЫТКАН

Улуг-Хемниң Эйлиг-Хем Тывада база бир чайгаар бүткеп, магалыг, чараш оран дээрзин чон билир. 1920 чылдың декабрьда, кыштың чыккылама соогунда ол черге Оруспай Чыгынакович, Тас Өнчүевна Кыргыстарның өг-бүлезинге оол төрүттүнген. Ада-ие оглун Нордуп-оол деп адап алган. Кыжын төрүттүнген төл быжыг болур деп, чон чугаалажыр. Нордуп-оол, шынапда, шоваазы кончуг өзүп орган. Амыдыралдың чаартылгаларынга сонуургалдыг бичии оолак үе-чергези эшооргу-биле кады чайлаг школазын доозуп алган.

Үжен чылдарның ортан үезинде Нордуп-оол боду бедин эки эскербейн, хувискаалчы аныяктарның талазында, кулун дуюу амыратпас тутсуп турар болган. 1938 чылда идепкейжи аныяк кижини Эйлиг-Хемниң аревэ үүрүнүң даргазынга соңгаан. Оон эгелээш, Нордуп-оолдуң амыдыралы аревэ ажылы-биле тудуш апарган. Хөйнүң херээ дээш ажылга Нордуп-оол аныяк-оскенни сырый эвилелдеп турган.

Эр кижиниң ыдыктыг хүлээлгези — шериг херээн шингээдири. Ада-чурттун Улуг дайынынын үезинде Михаил Нордуп-оол Тываның Араттың аттыг шеринге албан хагган. Анаа турган намга база кирип алган. Оон ынай аттыг шеригниң биче командири Элегеске ополчен шериин удуртуп турган. 1943 чылда ол шеригден халашкаш, Элегес күрөкономга бригадирлеп ажылдай берген. Оон эгелээш-ле аныяк кижиниң амыдыралы Тандының Элегес, Межегей-биле сырый холбашкан.

Михаил Нордуп-оол Элегеске бодунуң үе-чергези, хып дээн аныяк башкы Көк-биле өг-бүле туткаш, аскежиин оон тыпкан. Көк Кижинир-ооловна Элегестин, Суг-Бажының, Межегейнин хөй-хөй аныяктарын үжүк-бижикке өөреткен.

Амыдыралга база кайгамчык бүдүштүг кижилер турар чүве. Оларның мөзү-шынарын, эвилеп-ээлдек аажычанын кижи магадап ханмас. Ындыг кижилер каяа-даа чорааш, оюн-баштаа-биле, чагыг сөзү-биле улуг-биче кижилерниң сеткил-сагыжын өөрткен чоруур. Олар ажылишчи соруу-биле долганлыр турар улустуң кичээнгейин дораан-на хаара тудуп келир. Үениң шапкын хөгжүлдези ындыг кижилерни мурнуку одуругже идип үндүрүп келир. Дөртен чылдарның төнчүзүнде, бежен чылдарда Таңдыга колхоз шимчээшкини шапкын хөгжээн. Кожуунун намчылары аратларны колхозтарже эвилелдээр дээш улуг ажылды кылып чорудуп турган. Михаил Оруспаевич Кочетовонуң Сталин аттыг, Чал-Кежигнин Будённый аттыг колхозтарының даргаларының оралакчызынга ажылдап, тус черлерге турган нам организацияларын удуртуп чораан. 1953 чылда күш-ажылчы чеднишкиннери дээш Суг-Бажындан Михаил Оруспаевич Нордуп-оол, Маадыр-Хелиң Деликович Оюн Москвага болган. Бүгү-эвилелдии көдээ ажыл-агыйының эн баштайгы делегелгезинге барып киришкеннер.

Алыс эрес-шоваа эр колхозтарны быжыглаар дээш кызымак ажылдап турган. 1957 чылда ону межегейжилер Ленин аттыг колхозтуң даргазынга соңгуп алган. М. О. Нордуп-оол чоннук ол идегелин база шынзыткан.

Хоочун ажылдакчы М. О. Нордуп-оол алдан чылдарда «Элегес» совхозтуң профэвилел комитедин удуртуп, ажылчыннарның эрге-ажыын камгалаар, социал байдалын экижидер дээш улуг ажылхеректи кылып чоруткан.

Амыдырал чаңгыс черге доктаар эвес. Үениң негелдези-биле кижи бир-ле ажылды кылган чоруур. Тываның ынчангы чазаа хой ажылын хөгжүдер дугайында бүгү чонга кыйгырыг хүлээп алган. Ол кыйгырыгга хейаът киргеш, ада-өгбези малчын уктуг чораан болгаш Михаил Нордуп-оол «Элегес» совхозтуң кодан хоюн хүлээп алгаш, пенсияже үнгүже хойжулап ажылдаан.

Михаил Оруспаевич ам чеден ийи харлыг. Ынчалзадаа оон адак-бышкаа амдаа чиик. Ол төрээн совхозунга эвээш-биче-даа бол, ачы-дузазын чедирип, 15 гектар суггаттыг сиген шолун арендага алгаш, чай дүжерге-ле ында суггатчылап ажылдап турар. Эрткен чылын М. О. Нордуп-оол бир гектардан 20 центнер сиген алыр даалгалыг турган, 25 центнерни ажаап алган. Михаил Нордуп-оол төрээн совхозунуң келир үези, ооң хөгжүллези дээш кеззеде сагыш човап чоруур. Чоокта чаа хоочун ишчи Элегес суурнуң чурттакчыларының нинти хуралынга ажыл-агыйны чаа арга-биле канчаар тургузарының, ону канчаар углап-башкарарының дугайында санал-онадын берген.

Көдээ ишчилер Көк Кижинир-ооловна, Михаил Оруспаевич ийи уругну, үш оолду кижизидип өстүрген. Ургларының улуу Галина Симчитмаа Элегес ортумак школазында башкы. Оолдары Владимир, Григорий — ыяш ажыл-агый чериниң ажылдакчылары, Алексей — электрик. Ирина ургулар садында ажылдап турар. Ажыл-ишчи ада-ниинин кижизидип өстүрген ажы-төлү база ындыг боор деп чүве ол.

Тывага улусчу хувискаалдың үезинде М. О. Нордуп-оол — Элегес суурда хүндүткелдиг кижилерниң бирээзи.

Севээн ОЮН.
Таңды район.

ОЗАЛААШ СУУРГА

Кайда-даа турар ыракузак, озалааш суурлар республиканың культура амыдыралындан чыдып каап турары сөөлгү үеде илдеп апарган. Бүгү-ле болуушкуннарны үгле телевизордан көөр, радиодан дыңнаар боордан аңгыда, сураглыг артистер, культура ажылдакчылары-биле чоок көржүп, ужуражыры барык болдунмас апарган. Ындыг булуңнарың бирээзи — бистиң Таңды районда Кызыл-Арыг суур-дур.

Тыва артистериниң концерттери, солун шинелери районнар төптеринде, улуг-улуг суурларда көрүп-ле турар харын. А бисте ындыг эвес. Ынчалза-даа буянныг сеткилдиг, шынап-ла, талантылыг, чону дээш сагыш аарып чоруурлар ам-даа барынга бүзүредивис. Чоокта чаа бистиң сураглыг артистеривис Максим Монгужукович болгаш Кара-Кыс Намзатовна Мунзуктар кызыларыгжыларга аалдап келгеш, оларны амыратканнар.

Хоочун коктуг дээн ышкаш, олар боттарының кажан-даа солун ырыларын ырлаары-биле калы Тайбың фондузунуң буянныг херээн бүдүрүп, билеттерни чонга таратканнар-даа. Артистериниң ойнаарын бистер шуптупус барып, караавыс-биле көрүп, оларга улуг өөрүп четтиргенивисти илереткен бис. Кырып-назылаза-даа, хоочуннарның оюн концерти ырларындадег, ам-даа аныяк олчаандыр.

Давдар-оол СЕДИП.
Таңды район.

СПОРТ • СПОРТ • СПОРТ • СПОРТ •

Коммерциялыг маргылдаа

КАНДИДАТТЫ ДЕТКИВИШААН

30—40 чылдар бурунгаар үелерни алыр болза, ынчан Тываның булуң бүрүзүнге волейболду кончуг сонуургап ойнаар чораан. Ол республикага эң массалыг оюннарның бирээзи турган. Ынчангаш ол үениң аныяктары спорттуң өскедаа хевирлеринге идепкейлиг чораанын хоочуннар билир. А сөөлгү каш чылдарда спорттуң бо хевири массалыының талазы-биле дыка кудулаан. Волейбол ойнаан аныяктарны, улуг-даа спортчуларны ам кудумчуларга барык көрбейн турар бис, таварышса-даа ийи-чаңгыс-ла болур. Ынчангаш спорттуң кончуг чараш бо хевирин катап массалыг болдурар, олче аныяктарны хаара тудуп, таалантылыг спортчуларны илередип тывар, аңаа үндезилеп чоннуң кадыкшылын эжижидер сорулга-биле Кызылдың педагогика институдунуң күш-культура кафедразының башкызы Алексей Бурзунаевич Ондар чаа саналды үндүрген. Сөөлгү үеде өртектер улгадып, акша-төгерик чедишпезиниң үржуундан маргылдаалар эрттирери база бергедеп келген. Ынчангаш институттуң ук кафедразының башкылары Тыва Республиканың Президентизиниң сонгулдаларынга уткуштур коммерциялыг маргылдааны организастап, сонгулдаларга Ш. Д. Ооржактың кандидатуразын деткиир сорулга-биле боттарының эгелээшкинин үндүргеннер. Бо эгелээшкинни Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлели деткип, тускай шаңналды үндүрген. А республиканың Аныяктар ассоциациязы бо удаада база-ла куруг олурбаан: ооң удуртулгазы спонсорнуң хүлээлгезин бодунга алгаш, маргылдаа эрттирер акша-төгерини долузу-биле төлээн.

Волейболга республикага бир дугаар эртип турар коммерциялыг улуг маргылдаага беш команда киришкен. Ол дээрге Улуг-Хемде «Ак-Тал» совхозтуң, Бии-Хемниң динаможулары, Кызыл район-ниң Каа-Хем суурунуң, Кызылда педагогика институдунуң болгаш педагогика училищезиниң командалары-дыр. Маргылдааның дүрүмүн азы организацияларын дугурушканын өзүгаар команда бүрүзү 5 муң рубльди салган. Ынчап кээрде, инитизибиле 25 муң рубль шаңнал кыдыр кирген. Дүрүм өзүгаар бирги черни эзлээн командага ооң 40 хуузун база Министрлер Чөвүлелиниң шаңналы —5000 рубльди тыпсыры көрдүнген. Акша-төгерик чедишпес берге үеде эки ойнап турган, ол хире шаңналды чаалап алырын команда бүрүзү бодап турган дээрзи чугаажок.

Ынчангаш маргылдаалар чидиг демиселге эткен. Оларның аразында кошкак ойнаар болгаш мергежили куду командалар чок болган дээр болза, улуг частырыг болбас ийик. Спорт комплекизинге ийи хүн үргүлчүлээн маргылдааның түңнелинде Кызылда педагогика училищезиниң волейболистери арыг тиилелгени чедип алган. Команданың спортчулары бедик мергежилдии, артык күштүүн болгаш демниг чоруун көргүзүп, арткан дөрт командаларның шуптузун уткан. Чоокта чаа республиканың бирги чери дээш эткен маргылдаага бо училищениң сургуулдары база-ла тиилээн дээрзин номчукчулар билир. Олар бо удаада «республика чемпиону» адын база сыкпаанар. Ук команданың удуртукчузу болгаш тренери, Кызылга чоокта чаа тургустуган бильярд федерациязының бирги чери дээш болган маргылдааның чемпиону Валерий Дажымбаның сөөлгү үеде багай эвес ажылдап турарын демдеглээр бодаан ийик мен. Ол командадан дуржулгалыг волейболистер Вячеслав Дажы, Николай Монгуш, Сүт-Хөлде хоочун спортчу Семен Байкараның оглу Артыш болгаш оон-даа өскелер тиилелге чедип алырынга улуг үлүүн киргеннер.

Маңаа эң шыырак команданың санынга педагогика институдунуң командазы кирген. Олар үүгле сургуулдарга уттургаш, ийиги черни эзлеп, 7500 рубльдиг шаңналын чаалап алганнар. Институттуң кафедразы (эргелекчизи Х. Д.-Н. Ооржак) маргылдаадан кирген аңшаны ында өөренип турар долу өскүстерге шуптузунга чедиштир үлээн.

Чоокта чаа Барыын-Хемчикке «Динамонуң» бирги чери дээш эткен маргылдаанның тиилекчизи — Бии-Хемниң волейболистери (капитаны Юрий Норбу) бо шыырак чергелиг маргылдаага багай эвес ойнаан, үшкү шаңнал—2500 рубльди чаалап алган. Бо команда ам республикада база бир шыырак волейболистерниң одуруунда быжыы-биле «бааттыңган» дээр дугайында оларның ойнаарындан көрүп болур.

Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Херектер эргелекчизи Ш. Д. Куулар спортчуларга байыр чедиргеш, шаңналдарны тывыскан. Маргылдааның кол судьязы, Красноярскиниң педагогика институдунуң аспирантызы Григорий Сарыглар, педагогика институдунуң башкылары А. Б. Ондар, А. Ч. Делег, судьялар Н. Б. Кувезин, М. Баазан болгаш оон-даа өскелер маргылдааны организастаарынга идепкейлиг киржип, улуг дузаны көргүскен.

Маргылдаалар чаа спорт комплекизинге эткен-даа болза, ол бажының удуртукчулары боттарының дузазын көргүзер хамаатык, залдың хөлезини дээш хөй акшаны негеп аппарганынга институттуң башкылары хомудап турар. Оларның хомудалы чөп. Боттарының студентилерин «чемгерин, хандырып чадап» турган институт артык акшаны кайыын тыварыл?!

Шак мындыг коммерциялыг маргылдаалар спорттуң өске-даа хевирлеринге уламчылаар.

Виктор КАРА-САЛ.

ДИЛЭЭВИС

Кызыл хоорайда Красноармейская № 113 бажыңда ажылдап турар ламаларта ийи дугаар келгеш, кирип алыр аргалыг болдувус. Бир келгеш, чоннуң хөйүнден, бажыңның бичиизинден кирип алыр аргавыс чок болган. Кире бээрге-ле, чемкылыр өрээлде келген чонну ында хүлээп ап турар. Өрээлдің тарындан улус иткилежип, арай деп-ле квитанция бижидип алыр. Оон аңгыда 2 бичии өрээл бар, ындар база-ла сыңмарлажып турган, оочурлааш кирер. Анаа кандыг чон келбезил: кырган-даа, чаш ажы-төлдүг-даа улус келгеш олурар, турар чер тыппас чорду. Ынчангаш чамдык кижилер сөокта даштыгаа оочурлаар ужурга таваржыр. 20 хире кижи кире бергеш, үгле ыңай-бээр орук чайлажырынга өй боор-дур.

Сарыг-шажынны Тывага сайзырадыр деп солун, сеткүүлге үргүлчү бижип турар хирезинде, херек кырында ында ажылдап турар башкыларга таарымчалыг байдалды тургузарын республиканың удуртукчу даргалары үгле херекке албайын турарыл? Оода ынаар сонуургап киргеннер ирги бе? Өске национадыг кижилер кайыын-даа келгеш, кандыг-даа бергедээшкиннер чокка, улуг өртектиг барааннар садар, улуг, делгем, чырык, чылыг бажыңнарны саат чокка эжелепкен орарларын? А Кызыл хоорайда ламалар ажылдаар делгем бажың чок болганы ол бе?

Ынчангаш улуу-биле дилээривис болза, Кызыл хоорайда ажылдап турар ламаларга (№ 113 дугаар бажында) Тыва Республиканың удуртукчу даргаларындан улуг, делгем бажыңдан дарый тып бээрин диледивис.

Т. САЛЧАК.
Т. МОНГУШ.
М. ХОМУШКУ.
Ак-Довурак хоорай.

БАЙЫРЛАЛЫ-БИЛЕ

Бистиң ынак аавысс Анай Түлүшевна Бумба-Хуурак бөгүн 50 харлап турар. Түлүш Кечил-оол аттыг совхозтуң Эъжим хойжу бригадазынга ур үеде ол малчынай келген.

Аавыс тос уругну бөжааш, кижизидип турар. Ынчангаш аавыстың төрүттүнген хүнүн таварыштыр изиг байыр чедирбишаан. оон чымыштыг ажылынга чеднишкиннерни, үзүн назын назылаарын күзедивис.

Уруглары: Аля, Валя, Асчат, Долаана, Мандыл; **оолдары** — Лёня, Володя, Альберт, Байыр, **күдээлери** — Юрий, Тимур, Вячеслав, Эливар.

ЭРИГ СЕТКИЛДИҢ ЭРГЕЛЕДИИ

Бистиң Чербиниң участок эмчизи Владимир Степанович Савилов 1975 чылда уруглар эмчизи болуп ажылдап чедип келген. Аныяк эмчиниң ажыл-иш дээнде, кызымаан суурувус чону дораан эскерип каан. Черби эмнелгезинге капитал септелгени, немелде тудуг-суурну боду холу-биле тутчуп турган, чаартын алды. Эмнелгени эргелекчилеп ажылдаандан бээр он чеди чыл ажып турары бо-дур. Бо үениң дургузунда бо эмчиниң холун дамчыштыр чеже кижи эмнедип, сегип үнмеди дээр.

В. С. Савилов Омскиниң медицина институдун педиатр болуп доосказ, хуваалда өзугаар Тывага кээп ажылдай берген. Баштай Каа-Хем районнуң Сарыг-Сеп эмнелгезинге ажылдап турган. Эки кижини чон эндевес, дораан-на мактап чугаалажы бээр. Владимир Степанович чүгле эмнелге херээ-биле кызыгаарланмас, хой-ниити ажылынга идепкейлиг, дыңнангыр, кижилер дээш сагыш човаачал боорга, чербижилер эмчизин районнуң улус депутадынга соңгуп алды. Черле ынчаш. Мен бодум база өкпемге дегдире бергеш, участок эмнелгезинге чыдып эмнедип шаг болган мен. Владимир Степановичиге эмнедип келгеш, ооң кандыызын билген, көрген мен. Эмнелгеге чыдып эмнедип турган бүгү улус эмчини-даа, эмнелге коллективин-даа билир, мактаар. Ынчангаш эмчивиске эки сестен сөглеп, солун, сеткүүлче бижип көрем деп дилээр улус. Бо удаада мээн уругларым авазы Сара Очур-оол база ээрежип келди.

Бо эмнелге дузалал ажылагыйны база тудуп турар. Аарыы чиик азы сегий берген кижилерни эмнелге девискээрин аштап арыглаарынга, чазын картошка олуртулгазынга, чайын ооң чашпанын аштап, довураан чымчадырынга база киришкирип турар. Эмнелгениң столоваязынга ногаа аймаа кыштады, чайлады үзүлбес. Эмнелге девискээрин долгандыр ыяштарны, чайын чечектерни олуртуп турар. бурт дээр довурак чок, ногаан чайт болур чүве-ле болгай. Бо бүгү дээрге-ле Владимир Степановичиниң ажылгыры, кижилерниң күжүн чөп ажыглап, күш-ажылды шын организастап билири-дир.

Эмчивисте улуургак сеткил чок, кымныңдаа бажыңына кире маанап келген, чугаалашкан, бичии уруглар-биле баштактаныштыкан турар. Аар ааран кижи болза, дүрген дуза машиназы долгап чадап, шүүдеп, мунчулуп-даа орбас. Бодунуң хууда машиназынга олуртканаш, Кызылче сөөртүп киргеш, чогуур эмнелгелер, эмчилер-биле дугуржуп, сүмележип турганаш, эмнелгеге чыттырып каар.

Ажыл шагы барымдаалап, аарыг кижилерни ынчанмынчан кел деп манадыпдаа турбас. Ажылынга эртен эрте чедип келгеш, баштай даштыкы бүгү ажылын хынап көөр, чечек-даа суггарган турар-ла. Ооң соонда эмнелгеже кирип, аарыг улузун эргип, эмнеп эгелээр.

Бөдүүнү, эриг сеткилдии, ажыл-ишчизи, эмнээр эртеминге бердингени дээш эмчивис Владимир Степанович Савиловка эки сөстү сөглексээр ийик бис.

Роман ОЧУР-ООЛ.
Черби суур.

• • •

«ЭЭЛГИР, ЧАРАШ ТАНЦЫЧЫЛАР» ДЕП ФОТОЭТЮД.

• • •

Россияның хамаатызы биле даштыкы кижиниң аразынга чугаа болган.

— Эде тургустунуушкуннун үезинде силер боттарынар чүү кылып турдунар.

— Эде-хере тырттынып турдум-на.

• • •

М. С. Горбачев кудумчуга чораан оолдан айтырган: «Өзүп келгеш кым болур сен?» Оол бичии-даа болганмайн харыылаан: «Чингине секретарь ындыг болурда, силер ышкаш эвес, өске, кол секретарь болур мен».

• • •

— Россияның хөрээжен чону боттарынып ажылдап алган шалыцы-биле долу кеттинип шыдаарлар бе?

— Үүгле кредит-биле кеттинип, акша-биле уштунуп ап болурлар.

• • •

Поликлиникага бир аарыг кижи дужунда органындан айтырган: «Карак эмчизинче кирер аарыг кижилер чоп кончуг хөй чоор?». Өскези: «Салыгда канчаар-даа аажок өскен бараан өртектерин эки тода көрүп алыр дээш кызып турарлары ол ыйнаан...»

• • •

Улуг хоорайга болган ужуражылгага бир тараачын кижи Ельциниден айтырган: «Борис Николаевич, силер черле үүнү эн чугула деп бодаар силер — чурттун көдээ ажыл-агыйы бе азы экономика бе? Ельцин: «Көдээ ажыл-агыйы-даа эки, экономика-даа мурнуку одуругда. Көдээ ажыл-агыйны колдадырга, көдээ ишчилер эки чурттай бээр, а экономиканы колдадырга хоорайның чурттакчыларының амыдыралы экижий бээр чүве-дир ийин...»

• • •

М. С. Горбачев чогаалчы Шолоховтан айтырган: «Силерниң номунар кажан үнерил, ооң алы чүү болурул?». Шолохов: «Даарта дац бажында дагаа эдип эгелээрге, а номнуң ады «Горбачевтуң үүлгедиглери».

• • •

Брежнев дачазынга оттуп кээрге, огородунда бир кижи ажылдап турар болган. Ол оон ылавылап айтырган: «Сен кым сен?». Оозу: «Мен Карлсон-дур мен».

— Чүү деп Карлсон сен. Сени кым бээр эрттирипкенил? Таныылдар чүнү кылып турарларыл?

А демгизи: «Кай, Леонид Ильич, силер мээн дугайымда номчуваан силер бе?». Брежнев: «Хм... Ийе, ийе! Карлсон, Карлсон! А ынчаарга Энгельсон кайда барды».

• • •

Даштыкыдан келген төлээ самолёттан дужүп кел-ле айтырган:

— Силерде бараан болгаш аъш-чем өртээ кайы хире аар азы чиик ирги?

Ельцин аңаа харыылаан:

— Силер боттарынарның акшанар-биле саттынар болзунарза, оларның өртээ чиик, бистин-биле — аар.

— Садыгда саван аймаа чүге чок чоор?

— Коммунистер арыдыр чүнүп каапканы ол-дур.

• • •

Башкы өөренникчилериндеи төөгү кичээлинде айтырыглар салган:

— Сталин деп кымыл ол, Идам?

— Баштыңчы болгаш дерзин үүлгедикчи-дир, башкы.

— Брежнев деп кымыл ол, Бежендей?

— Куруг аас база бир аптара орден медальдардыр.

Ынчаарга Черненко деп кымыл ол, Чечен-оол?

— Сээдеңмей-дир ийин, башкы.

— А Горбачев деп кымыл ол, Кодан-оол?

— Кортук болгаш ырбакчы-дыр.

• • •

Он беш хонуктаанның карманындан шагдаа чүгле эмчи справказы тып алган. Ында бижип кааны: «Белок чок, чигир чок, саван чок...» Номчуп доосказ, ол буруулугга чугаалаан:

— Че, чигир чок болганда, төнмес-сарыг кылдынмас-ла болгай, чана бер.

• • •

— Баштайгы чекист кым чорааныл?

— Пушкин.

— Үүге?

— Үүге дээрге ол бирле дугаарында, «ангылар»-биле демиселди эгелээн.

Сарыг-оол ХЕРТЕК.

«УЖУК» ЧАЛАП ТУР

Республиканың Улусчу культура төвүнде «УЖУК» дээр биче будүрүлге

тыва национал тоннарны, кыпкы бөрттерни быжып, даараарынга, национал кааскалгаларны, чаваганы кылырынга база суг чинчилер-биле кааскаарынга өөренириниң төлевирлиг курстарын ажыдып турар.

Даарап, кылып турар ажылдарынга кандыг-бир бергедээшкиннерге таварышканнарга чогуур сумелерни кичээл үезинде бээр.

Кичээлдер март 23-тен эгелээр. хуусаазы 1 ай.

КЭЭР АДРЕЗИ: Кызыл хоорай, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, 46. Улусчу чогаадылга бажыңы. Телефоннары 3-46-49, 3-52-06, 3-97-82 — ажыл шагының соонда.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ КҮРҮНЕНИҢ В. КӨК-ООЛ АТТЫГ ХӨГЖҮМ-ШИИ ТЕАТРЫ

1992 чылдың март 14-те уран чүүл мастерлериниң киришилгези-биле

РЕТРО КОНЦЕРТ

болур.

Тургускан режиссёрлары А. Серен, В. Нанактаев.

Эгелээри 15 шакта.

КИНО

МАРТ 13-те

«НАНЫРАЛ»: Гита из Ситаара (Индия, 2 серия-дыг) 9.30, 12.20, 15.10, 18.00 шактарда. ВИДЕОЗАЛ: **Вурдалаки** 9.50, 11.40, 13.40, 15.40, 17.30 шактарда.

КАА-ХЕМ»: Киночыынды (чаа) 13.30. **Испанская актриса для русского министра** 15.00, 17.20 шактарда.

Индекс 667000. Кызыл хоорай. Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Совединиң Министрлер Чөвүлели, «Шын» солунунуң редакция коллективи.

Редактор Н. Ф. ЧАДАМБА

Редакцияның телефоннары:
□ Редактор — 3-43-34;
□ Хүлээп алыр чер — 3-34-26;
□ оралакчылары — 3-53-91; 3-34-17;
□ харыысалгалыг секретарь 3-34-92;
□ оралакчызы — 3-45-93

КИЛДИСТЕР:
□ үлетүр — 3-34-49; 3-36-73;
□ көдээ ажыл-агый — 3-41-16;
□ социал айтырыглар — — 3-36-82;
□ культура болгаш улус өөредилге 3-39-15;
□ инитилел политикчы — 3-34-98;
□ улус депутаттар Советтериниң 3-41-23
□ мөзөлер болгаш спорт 3-34-57.
□ очулга — 3-34-39 3-34-98;
□ чагаз — 3-39-03;
□ корректорлар — 3-34-19;
□ үндүрүкчүлер — 2-27-41;
□ солун келбейн баргавда
□ бухгалтерия — 3-37-11; — 2-32-75.

АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк № 363305».

Тыва Республиканың Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном салыының херектериниң талазында күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 29295 экз. Чатыг № 50.